

ZAPISI

RAZVOJ ZGODNJEKRŠČANSKIH RAZISKAV V SLOVENIJI IN ISTRI V LETIH 1976—1986

Zgodnjekrščanske raziskave na ozemlju SR Slovenije in Istre so v zadnjem desetletju doživele pomemben razvoj. Zlasti velja poudariti napredek zgodnjekrščanske arheologije, pa tudi zgodovinske raziskave, ki se v znatni meri opirajo na izsledke arheologije, so v celoti gledano precej napredovale.¹

Na območju SR Slovenije moremo deliti zgodnjekrščanske arheološke raziskave tematsko na dve področji: na raziskave v urbanih središčih iz antike, kjer padejo zgodnjekrščanske najdbe v splošnem v 4. in 5. stoletje, in na raziskave v utrjenih naseljih na podeželju z najdbami iz 5. in 6. stoletja. Na današnjem slovenskem ozemlju je bilo v pozni antiki le pet ali šest urbanih središč, za katera so v celoti gledano, značilni, postopen padec števil prebivalstva, krčenje obsega, in gospodarsko nazadovanje. Ta mesta so: Poetovio (Ptuj), Celeia (Celje; obe mesti sta ležali v Sredozemskem Noriku), Nevidonum (Drnovo pri Krškem; provinca Savija) ter Emona (Ljubljana), Carnium (Kranj) in v slovenski Istri Aegida (Capris, Koper; vsa tri mesta v provinci »Venetia et Histria«). V vseh navedenih urbanih središčih so arheološke raziskave zadnjega desetletja prinesle nova spoznanja o zgodnjekrščanski dobi. Ponekod gre le za manjše dopolnitve prejšnjega znanja, drugod za spoznanja temeljnega pomena.

V Ptujju ni bilo pomembnejših, publiciranih zgodnjekrščanskih odkritij, pač pa je napredovalo proučevanje že znanih najdb. Ptuj ima kar šest najdišč, z ostanki zgodnjekrščanskih objektov, za kateraj bila izražena domneva, da je na tistem mestu stala zgodnjekrščanska cerkev. Z izjemo cerkve na Ptujskem gradu, zgrajene v 5. stoletju, naj bi bile vse ostale zgrajene v 4. stoletju.² V kritičnem orisu poznoantičnega Ptujja je bila ob zavrzanju možnosti, da bi bilo v mestu toliko naselbinskih cerkva istočasno, postavljena domneva, da te cerkve, bodisi niso enako stare, da katera do domnevanih cerkva ni bila sakralni objekt oziroma da je bila ena od cerkva arijanska.³ Stanje poznoantične arheologije Ptujja predstavlja novejša orientacijska skica, ki kljub pomembnim arheološkim raziskavam v mestu po letu 1977 za zgodnjekrščansko dobo ni izgubila svoje aktualnosti.⁴

Pri orisu se bomo držali današnjih političnih meja. Upoštevali bomo celotno ozemlje SR Slovenije, pod geografskim pojmom Istre homo zajeli pretežni del Istre, ki je v okviru SR Hrvatske in manjši (severni) del v okviru SR Slovenije, ne bomo pa upoštevali Trsta za bližnjo okolico na ozemlju republike Italije. Načeloma bomo upoštevali samo objavljene najdbe. Navajali bomo dela, ki so izšla po letu 1975, starejša pa samo, če gre za temeljne ali pa edine prispevke o določenem vprašanju. Za koristen razgovor o vprašanih zgodnjekrščanske arheologije na Slovenskem želimo izraziti zahvalo dr. Slavku Ciglenečemu. — Desetletje 1976—1986 se zdi za Slovenijo kot časovni okvir smiselna enota, saj predstavlja čas okrog leta 1975/76 v slovenski arheologiji zgodnjekrščanske dobe mejnik, ki ga označujeta izid treh pomembnih del (Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975; P. Petru — Th. Ulbert, Vranje pri Sevnici. Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu, Katalogi in monografije 12, Ljubljana 1975; P. Petru, Die Provinzialrömische Archäologie in Slowenien, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 6, Berlin—New York 1977, 500—541; s sumarnim prikazom zgodnjekrščanske dobe na str. 538) in razstava »Zaton antike v Sloveniji« (gl. P. Petru, Zaton antike v Sloveniji, Ljubljana 1976 (katalog razstave); S. Petru, Zaton antike v Sloveniji, Argo 15—16—17—18, 1979, 44—45); Drugi mejnik 1986, označuje izid dveh sintetično zasnovanih poskusov, historičnega in arheološkega, ki zajemata znaten del zgodnjekrščanske zgodovine ozirnoma arheologije slovenskega ozemlja: R. Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Acta Ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986 (tipkopski Ciglenečki, Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. stoletja v vzhodnoalpskem prostoru, Ljubljana 1986 (tipkopska disertacija; dopolnjena nemška verzija v tisku). — V razvoju zgodnjekrščanskih raziskav na območju Istre (SR Hrvatska) čas okrog leta 1976 ni tako izrazit mejnik. Kot pomembne dogodke okrog tega časa moremo omeniti izid dobrega sintetičnega pregleda zgodnjekrščanskih spomenikov Istre (G. Botega, Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola, Bologna 1974) ter po rezultatih izredno bogate arheološke raziskave v Muntajani (1973—1975) na območju Poreč in v Betiki (1975—1977) na območju Pulja.

² Upravna podoba teh pokrajin se je precej spremenila v dobi vzhodnogotske, bizantinske, frankovske in langobardske navzočnosti v 6. stoletju, podria pa se je ob naselitvi alpskih Slovanov ob koncu 6. stoletja. Gl. J. Šašel, Alpes Iuliana, AV 21—22, 1970—1971, 33—44; Razrešitev kraljeva navajanih revij, glej na koncu.

³ Ta najdišča so: Ptujski grad, območje proštije cerkve, Rogoznica, Panorama, Zgornji breg, Spodnja Hajdina. Gl. J. Klemenc, Starokrščanska svetišča v Sloveniji, AV 18, 1967; 111 ss.; 134.

⁴ I. Mikl-Curk, Poetovio v pozni antiki, AV 29, 1978, 405—411; gl. tudi Eadem, Several novelties from Roman Ptuj, Archaeologia Jugoslavica 20—21, 1980—1981, 108—115.

⁵ I. Mikl-Curk, VS 22, 1979, 292—310; B. Jevremov — Z. Kujundžić, VS 23, 1981, 247—257 (sl. 72 in str. 254; avtor govori neopredeljeno o sakralnem objektu z apsidno in vzhodno-zahodno lego); I. Tušek, VS 24, 1982, 175—177; B. Jevremov, VS 25, 1983, 231—235; I. Tušek, VS 26, 1984, 238—251 (kasnorimsko gro-

Od prispevkov o zgodnjekrščanskih starinah Ptuja naj omenimo novo interpretacijo dveh zgodnjekrščanskih svečnikov iz Rogoznice (odkritih leta 1858) iz prve polovice ali srede 4. stoletja, ki naj bi odražala koptske stilne in duhovne vplive,⁶ in novo analizo grškega napisa (fragment sarkofaga), odkritega leta 1952, ki so ga nekdanj razlagali kot zgodnjekrščanskega, vendar ta razlaga ni zanesljiva.⁷ Vprašanje ostaja odprto.⁸

Na tleh antične Celeje so bile v zadnjem desetletju opravljene arheološke raziskave, ki so prinesle nekaj novih spoznanj o zgodnjekrščanski dobi. Od novih publikiranih najdb naj omenimo leta 1968 odkrit fragment plošče s kristogramom in nečitljivim napisom iz prve polovice 6. stoletja, od novih ugotovitev pa spoznanje, da na tleh antične Celeje nista obstajali dve baziliki, kot se je domnevalo od odkritja leta 1897 dalje, temveč ena sama, z enajstimi donatorskimi mozaičnimi napisi.⁹ Ostanke stavbe v sosedstvu, ki so jih nekdanj pojasnjevali kot starejšo, manjšo baziliko, naj bi pripadali poslopju kopališča iz 2. in 3. stoletja.¹⁰

Arheološke raziskave v Neviodunu (Drnovem pri Krškem) niso zaenkrat prinesle pomembnejših zanesljivo zgodnjekrščanskih najdb. Med izkopavanji v letih 1960—1968 je bila odkrita tudi stavba z mozaičnim tlakom (s podobami shematiziranih rib, rajskih jabolč itd.) iz Konstantinove dobe (?), za katero se domneva, da je služila kot zgodnjekrščanska cerkev.¹¹ Kot zanesljivo zgodnjekrščansko najdbo iz Nevioduna naj omenimo pozlačeno bronasto fibulo s kristogramom iz prve polovice 5. stoletja.¹²

Daleč najpomembnejše odkritje v urbanem središču je odkritje zgodnjekrščanskega središča v Emoni, ki je bilo s presledki raziskano v letih 1967—1975, smiselni zaključek pa so dobile raziskave z zglédno predstavitvijo »in situ« (leta 1976) in z arheološko monografijo.¹³ Rekonstrukcija gradbenih faz zgodnjekrščanskega središča (inšula XXXII ob zahodnem obzidju v bližini foruma) je razkrila naslednji razvoj:

V drugi polovici 4. stoletja je bil v tretji gradbeni fazi (na mestu predhodnega kopališča iz prve polovice 4. stoletja) z manjšimi gradbenimi posegi urejen prvi zgodnjekrščanski center (dva velika dvoranska prostora; tlakovana z mozaiki, eden od njiju dvoranska cerkev brez apsida, namembnost drugega pa ni znana). V začetku 5. stoletja je bilo to središče zlasti na južni strani sistematično predelano in dopolnjeno. Zgrajena je bila krstilnica (tloris kvadratne oblike 8,5 × 8,5 m) z oktogonálnim bazenom z baldahinom, do katere je vodil »porticus« (18 × 3,9 m). Prejšnja dva dvoranska prostora na severni strani sta bila predelana v troladijsko baziliko (?) (ali morda v škofovsko palačo s prostorom za novokrščence — v tem primeru bi ležala še neodkrita bazilika na južni strani; z ozirom na lego objektov se odpira kot tretja možnost obstoj dveh bazilik, severne in južne, med katerima bi bili baptisterij, portik in prostor za novokrščence).¹⁴ Portik in baptisterij sta bila prekrita z mozaiki.¹⁵ Ohranjenih je dvanajst mozaičnih napisov, štirje v portiku (približno polovica) in osem v krstilnici (slaba polovica). Posebej velja poudariti pomen gradbenega napisa za baptisterij in portik, ki ga je dal postaviti arhidiakon Antiocus. Vsi ostali napisi so donatorski. Štirje med njimi so ohranjeni tako fragmentarno, da ni jasna niti ena beseda.¹⁶ Prav zanimive so tudi nekatere drobne najdbe krščanskega značaja, na pri-

bišče na Panorami; med drugim so bili odkriti ostanki mozaika in močno poškodovani gradbeni elementi zgodnjekrščanskega objekta, očitno ostanki domnevane cerkve na Panorami, str. 245 s.; I. Tušek, VS 28, 1986, 269—272. Gl. tudi prispevke v AV 31, 1980, 13—54, zlasti P. Korošec, Skeletni grob z bloka B-III v Ptuj in materialna kultura tega obdobja, ibidem, 38—54 in I. Tušek, Novi rimski reliefni kamni in napisi iz Ptuja, AV 37, 1986, 343—369, zlasti 352 in 367 op. 18 (z napovedjo objave ostankov poznorimskega objekta z barvnim mozaikom, deli kamnite ograje in stebričkov).

⁶ P. Korošec, Starokrščanska svečnika iz Rogoznice v Ptuj, AV 31, 1980, 55—61.

⁷ M. Sašel-Kos, Fragment einer widerspruchlich interpretierten griechischen Inschrift aus Poetovio, Linguistica 20 (In memoriam M. Grošelj oblata II), Ljubljana 1980, 11—20 (z domnevo, da gre za poganski napis s konca 2. ali iz 3. stoletja).

⁸ Prim. R. Bratoz, Krščanstvo v Ogleju (kot v op. 1), 136; I. Mikl-Curk, Anton Sovre in arheološko raziskovanje Ptuja, Sovretov zbornik, Ljubljana 1986, 85—87 (avtorica opozarja, da je bil napis najden v bogatem kontekstu zgodnjekrščanskih najdb).

⁹ O tem nazadnje B. Đurić, Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije, AV 27, 1976, 552 ss., tab. XIV b—XXI.

¹⁰ V. Kolšek, Nekaj podatkov o zgodnjem krščanstvu v Celeji, AV 35, 1984, 342—345. O novejših arheoloških odkritjih na tleh antične Celeje gl. V. Kolšek, VS 28, 1986, 260—265.

¹¹ S. Petru — P. Petru, Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, Ljubljana 1978, 14; 25; 35 s.; 91; 93; P. Petru, Neviodunum — Drnovo pri Krškem, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 80, Ljubljana 1977, 20 s.; B. Đurić, o. c., 565 s.

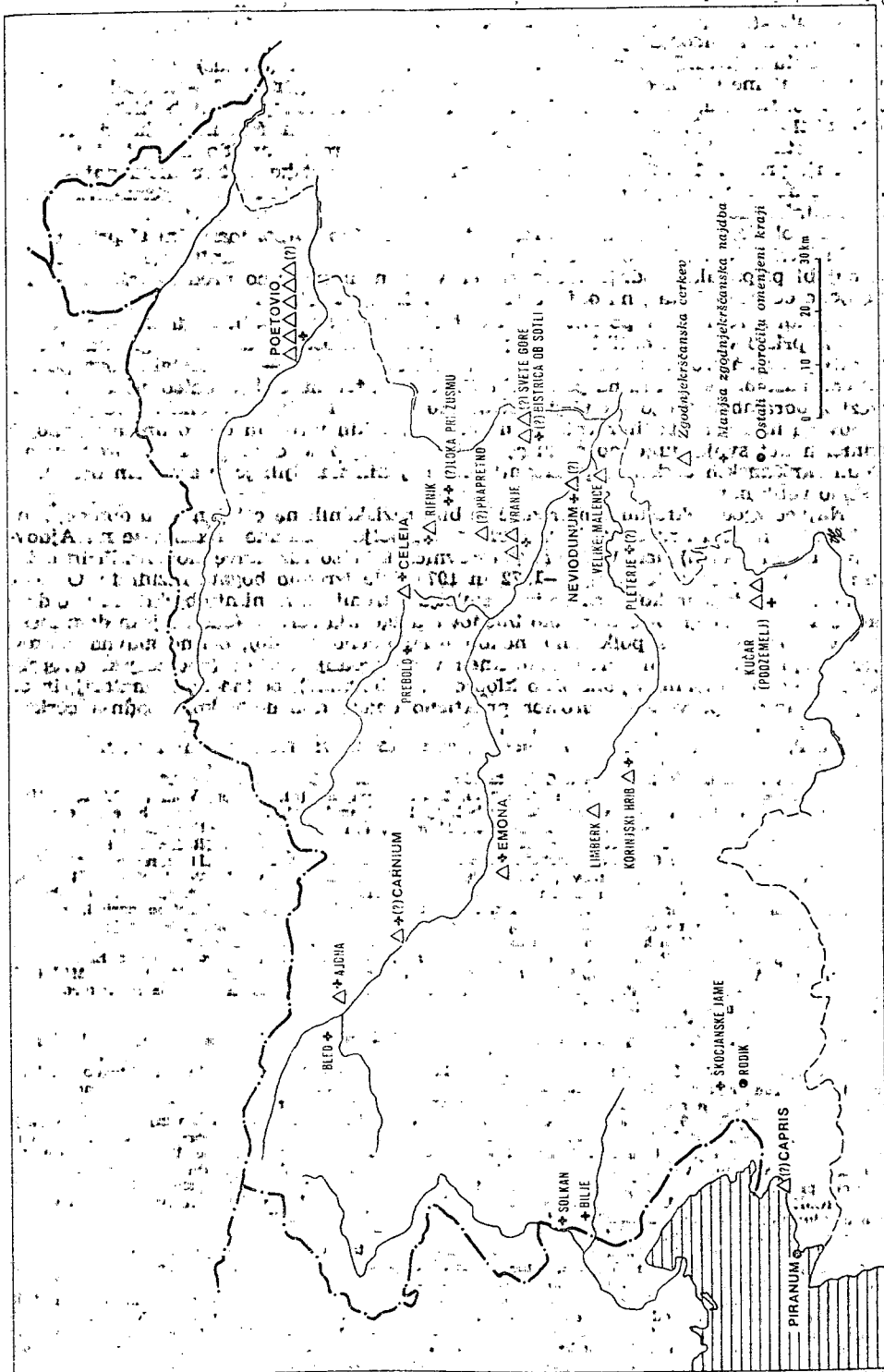
¹² S. Petru — P. Petru, o. c., 48; 56; 95; 96 n. 89; T. IV, 3.

¹³ L. Plesničar-Gec in sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21, Ljubljana 1983. Od leta 1976 dalje je L. Plesničar-Gec objavila vmesne rezultate raziskav v prispevku Poznoantična in starokrščanska Emona, Materijali 12 (9. kongres arheologije Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, 231—238, T. II—IV; freske z območja zgodnjekrščanskega središča je predstavila v razpravi Frescoes from Emona, Archaeologia Jugoslavica 17, 1976, 29—36, zlasti 33 ss. Gl. tudi prispevek Ljubljana, Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980, Ljubljana 1980, 74 ss. in katalog razstave Emonske freske, Ljubljana 1973, 8; 16; 25.

¹⁴ L. Plesničar-Gec, Starokrščanski center, 19—32; 37—51.

¹⁵ B. Đurić, o. c., 587 ss.; I. Bogovčič, Restavriranje zgodnjekrščanskega mozaika iz Emona, Materijali 18 (Ranohriščanski mozaiki u Jugoslaviji, Bitolj 1978), Beograd 1980, 253—259.

¹⁶ J. Sašel v publikaciji: L. Plesničar-Gec, Starokrščanski center, 52—59.

mer bronast enakokrak križ s še nepojasnjenimi simboli, bronast kipec ovna in ostanke steklenih čaš, ki so jih domnevno uporabljali kot liturgično posodje.¹⁷ Na podlagi numizmatičnih najdb na območju baptisterija in portika je celoten kompleks datiran v čas med leti 408—423, vsekakor bližje prvi letnici kakor drugi.¹⁸

Ostale zgodnjekrščanske najdbe na tleh antične Emone so manj pomembne, nezanesljive ali še neobjavljene.¹⁹

Carnium (Kranj), v pozni antiki regionalno središče (civitas) v deželi Karneoli na vzhodni meji Benečije in Istre,²⁰ znan po velikem germansko-staroselskem grobišču iz 6. stoletja,²¹ v zadnjem desetletju ni dal pomembnejših najdb, ki bi jih mogli opredeliti kot nedvomno zgodnjekrščanske. Funkcija in čas nastanka nepravilne osmerokotne zgradbe (notranji premer 6 m) s polkrožno apsidno na vzhodni strani (notranji premer 1,5 m) na severni strani obstoječe gotske cerkve nista pojasnjena. Tako še ne vemo, ali je to »memoria« ali baptisterij, ali je zgradba poznoantična ali iz karolinške dobe.²²

Arheološke raziskave na območju stolnice v Kopru (poznantični Capris) v slovenski Istri v letu 1986 so pokazale na gradbeno fazo iz pozne antike (5.—6. stoletje), ki naj bi pripadala zgodnjekrščanski cerkvi, vendar moramo pred kakršnokoli pre nagljeno oceno počakati na objavo rezultatov izkopavanja.²³

Zaradi sprememb v poselitveni strukturi današnjega slovenskega ozemlja, do katerih je prišlo v pozni antiki zaradi poslabšanih varnostnih razmer — gre namreč za ozemlje, čez katero je potekala glavna vpadnica v Italijo — so nastala nova poznantična naselbinska jedra na podeželju. Značilnost teh naselij je, da so nastala v tesni zvezi z obrambno vlogo na višjih, strateško važnih legah; da zaenkrat ne poznamo njihovega imena ne iz literarnih in ne iz epigrafskih virov in da so imela v mnogih primerih kot svoje duhovno središče cerkev ali skupino cerkva.²⁴ Prav proučevanje zgodnjekrščanskih cerkva v poznantičnih utrjenih naseljih je v zadnjem desetletju doseglo velik napredek.

Največ zgodnjekrščanskih središč je bilo raziskanih na celejanskem območju, na najjužnejšem delu Sredozemskega Norika. Najbolje raziskano središče je na Ajdovskem gradu (445 m) nad Vranjem pri Sevnici, kjer so raziskave slovenskih in nemških arheologov že v letih 1970—1972 in 1974 dale izredno bogate rezultate. Odkrito je bilo zgodnjekrščansko središče iz 5. stoletja s tremi sakralnimi objekti (in več drugimi stavbami ter grobiščem): tako imenovana zgornja cerkev (enoladijska dvoranska cerkev 13,75 × 10,7 m, s polkrožno, nekoliko sploščeno apsidno), očitno glavna cerkev, kjer so opravljali mašni obred, tako imenovana spodnja cerkev (enoladijska dvoranska cerkev 16,3 × 7,4 m, s polkrožno klopjo za duhovnike), očitno konsignatorij; in ob njej krstilnica (pravokoten prostor praktično enake dolžine kakor spodnja cerkev,

¹⁷ L. Plesničar-Gec, *Starokrščanski center*, 19; 40; 62; 65; 72; 74; T. 29, 10—10 a; T. 40, 31; T. 36, 8—10 in 15—18.

¹⁸ P. Kos v publikaciji L. Plesničar-Gec, *Starokrščanski center*, 75 ss., zlasti 99 in 103.

¹⁹ Poznantično pokopališče, odkrito leta 1974, še ni objavljeno (gl. I. Sivec, VS. 21, 1977, 232). Mnenje, da sta grobova 1 in 110 s severne emonske nekropole krščanska (L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8, Ljubljana 1972, 15 in 31, T. I in XXIX; ista, *Poznantična in krščanska Emona*, 235 s.; ista, *Starokrščanski center*, 29; 48), se nam ne zdi pravilno (R. Bratož, *Krščanstvo v Ogleju*, 133 s.). L. Plesničar-Gec, *Poznantična in starokrščanska Emona*, 235; T. III je na podlagi najdbe poznantičnih kapitelov dveh pilastrov (avtorica jih je pred tem objavila v AV 20—21, 1970—1971, 119 s.) izrazila možnost, da bi imela rotunda na poznantičnem forumu iz 6. stoletja (premer 15 m) sakralno funkcijo (prim. L. Plesničar-Gec — I. Sivec, *Emona at the beginning of great migration period*, Zbornik radova »Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini, Novi Sad 1978, 60). Vprašanje ostaja odprto. Ze znane drobne zgodnjekrščanske najdbe iz Emone (bronast kristogram, oljenka s kristogramom, bronasta ploščica z napisom) je L. Plesničar-Gec objavila v razpravi *Poznantična in starokrščanska Emona*, 231, T. IV. Gl. tudi A. et J. Sašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, 1978, 1103—1104; R. Bratož, *Il cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità*, AMSI 29—30 n. s., 1981—1982, 53 s.

²⁰ J. Sašel, *Alpes Iuliana* (kot v op. 2), 33 s.

²¹ V. Stare, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*, Katalogi in monografije 18, Ljubljana 1980.

²² A. Valič, VS 17—19/1, 1974, 47—50, sl. 2 (objekt je označen kot zgodnjekrščanski oktogonalni baptisterij; tako tudi P. Petru, *Die provinzialrömische Archäologie* (kot v op. 1), 538 (le z napačno oznako »šesterokotnega« baptisterija); L. Plesničar-Gec, *Poznantična in starokrščanska Emona*, 234; ista, *Starokrščanski center*, 30; 49 (memoria ali baptisterij); A. Valič, *Oris 20-letnih raziskovanj grobišča v Kranju*, Kranjski zbornik 1975, Kranj 1975, 161 in 166 sl. 8 razlaga najdbo kot »memorijo« s konca 8. ali iz prve polovice 9. stoletja; gl. tudi A. Valič, *Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980*, Ljubljana 1980, 65 s.; M. Sagadin, VS 27, 1985, 283—284. Domnevno zgodnjekrščanski napis na sarkofagu, najden v Senčurju pri Kranju, sta nazadnje priobčila A. et J. Sašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, 1978, 1111. Gl. tudi R. Bratož, *Il cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità*, AMSI 29—30 n. s., 1981—1982, 55 n. 31.

²³ Gl. »Družina« (Verski tednik) 37, 1986, str. 4 (28. september 1986).

²⁴ Ključ za proučevanje imen teh višinskih utrdb je verjetno v identificiranju vrste naselbin, ki jih »in Carneae patria« in v deželi »Valeria, quae et Media appellatur provinciae« navaja anonimni geograf iz Ravene (gl. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, Ljubljana 1902, št. 182 (222 ss.); J. Sašel, *Alpes Iuliana*, 33 ss.). Kratak oris sprememb na slovenskem prostoru v pozni antiki posreduje J. Sašel, *Slovenski prostor od Keltoz do Slovanov*, Kronika 26, 1978, 61—68, zlasti 65 ss. Podrobno analizo višinskih utrdb posreduje S. Ciglenečki, *Višinske utrdbe* (kot v op. 1). Gl. tudi S. Ciglenečki, *Das Weiterleben der Spätantike bis zum Auftauchen der Slawen in Slowenien. Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Herausg. v. B. Hänsel, *Südosteuropa Jahrbuch* 17, 1987, 265—286.

s širino notranjih prostorov 5,4 m, s pravokotno apsido in s šesterkotnim, krstnim bazenom). Od drobnih najdb je najbolj zanimiv fragmentarno ohranjen lesen relikviarij z bronastim okovjem.²⁵ Po letu 1975 so raziskovanja na Vranju tekla dalje in so prinesla nova spoznanja. Osredotočena so bila predvsem na vprašanje kontinuitete naselbine (kontinuirana poselitev od 2. do konca 6. stoletja), na funkcijo zgodnje-krščanskega središča (škofijski sedež?) in na analizo drobnih najdb.²⁶ V celoti gledano je Ajdovski gradec nad Vranjem ena najbolj proučenih poznoantičnih naselbin v vsem jugovzhodnoalpskem prostoru.

Tudi poznoantična naselbina z zgodnjekrščansko cerkvijo na Rifniku pri Sentjurju (570 m) je po vrsti sistematičnih raziskav v letih 1970—1978 dobila monografsko predstavitev z naslednjo sintezo rezultatov: na vrhu naselbine s kontinuiteto poselitev od 2. do konca 6. stoletja je bila odkrita enoladijska dvoranska cerkev brez apsida iz 5. stoletja (9,50 × ca. 16 m), ki so ji v drugi fazi izgradnje (sredi 6. stoletja?) dozidali krstilnico (10 × 4,25 m, s piscino v obliki križa), diakonikon, narteks in dva prizidka na južni strani, tako da je celoten kompleks meril skoraj 20 × 20 m. Cerkev je bila zgrajena domnevno na temeljih poganskega templja lokalnega božanstva Akvona.²⁷

Druga poznoantična naselja na celejanskem področju so bila doslej le deloma raziskana. Kot poznoantične naselbine, za katere je bila bolj ali manj utemeljeno izražena domneva o obstoju zgodnjekrščanske cerkve, naj navedemo sledeče: Gradec pri Prapretnem (732 m, skoraj gotovo je sredi naselbine stala cerkev, saj je lepo razviden njen tloris),²⁸ in Svete gore nad Bistrico ob Sotli,²⁹ manjše zgodnjekrščanske najdbe pa so bile odkrite nad Loko pri Zusmu.³⁰

²⁵ P. Petru — Th. Ulbert, (s sodelavci), Vranje pri Sevnici, Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu, Katalogi in monografije 12, Ljubljana 1975 (analizo cerkva je pripravil Th. Ulbert, str. 21—78; relikviarij z Vranja je predstavil W. Bachran, o. c., 83 ss.). Poljudno predstavitev je pripravil P. Petru: Ajdovski gradec pri Sevnici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 52, Ljubljana 1975, kratko poročilo P. Petru, Vranje pri Sevnici, AV 29, 1978, 517—518. Petru in Ulbert navajata, nekoliko različne, mere objektov; naši podatki so po Ulbertu.

²⁶ Th. Ulbert, Zur Siedlungskontinuität im südöstlichen Alpenraum (vom 2. bis 6. Jahrhundert n. Chr.), dargestellt am Beispiel von Vranje (ehem. Untersteiermark), Von der Spätantike zum frühen Mittelalter, Vorträge und Forschungen 25, 1979, 141—157. (avtor je postavil razvoj naselbine v historični kontekst poznoantične dobe v jugovzhodnoalpskem prostoru); isti, Vranje bei Sevnici, Siedlungsgeschichtliche Untersuchungen, AV 30, 1979, 695—725 (na osnovi izkopavanj leta 1974, ki so se osredotočila na razvoj naselbine, je utemeljil kontinuiteto naseljenega prostora od visoke cesarske dobe do okrog leta 600); P. Petru, Stavba A (episkopij?) na Ajdovskem gradu nad Vranjem pri Sevnici, AV 30, 1979, 726—731, je na podlagi analize oblike in lege poslopja jugovzhodno od zgorajne cerkve ter tamkajšnjih najdb (najbolj zanimiva je utez v obliki boginje Lune) prišel do zaključka, da je v tem posloppju moral prebivati cerkveni dostojanstvenik, zato ga je imenoval episkopij; ker ni neposrednega dokaza, ostaja vprašanje odprto. Drobne najdbe iz tega poslopja in iz drugega stanovanjskega poslopja na zahodnem pobočju vzpetine (hiša B, najbolj zanimive najdbe: srp, kosa, puščična konica itd.) je objavil in analiziral T. Knific, Vranje pri Sevnici, Drobne najdbe z Ajdovskega gradca (leto 1974), AV 30, 1979, 732—763 (s slikovnimi prilogami). P. Petru je predstavil še dva spomenika z Vranja: eno reliefno upodobitev, (Upodobitev pisarja na reliefu z Ajdovskega gradca pri Sevnici, Linguistica 20, 1980, 49—59) in utez s podobo boginje Lune (Das römische Blüthengewicht der Schnellwaage aus Vranje bei Sevnici, Schild. von Steierl. 15/16 (Festschrift W. Modrijan), 1978—1979, 171—178). V historični in arheološki ambient poznoantične poselitve Slovenije je Vranje postavil v nekaj prispevkih P. Petru: Kontinuiteta in diskontinuiteta naselitve v prehodnem obdobju iz kasne antike v zgodnji srednji vek, ZC 32, 1978, 221—232; Poznoantična poselitve Slovenije, AV 29, 1978, 359—367; Antična naseljenost Slovenije, Materijali 15 (1976) 1978, 9—16; Arheološki oris poznoantične poselitve Slovenije, ZC 36, 1982, 295—310. — Arheološka raziskovanja na Vranju so medtem tekla dalje. Odkopana je bila tako imenovana hiša C jugovzhodno od hiše A, (B. Vičič) in hiša D severozahodno od hiše A (I. Mirnik-Prezelj). Orodje z Ajdovskega gradca je s poskusom prikaza ekonomske funkcije naselja predstavil B. Vičič, Die Geräte von Ajdovskij gradec oberhalb Vranje bei Sevnici, Balcanoslavica 10, 1983, 71—77. Arheološke raziskave v zadnjih letih so zajele območje hiše D, območje med episkopijem in zgornjo cerkvijo (P. Petru, VS 25, 1983, 261), zid med zgornjo in spodnjo cerkvijo (T. Knific, VS 26, 1984, 276 s.) in naselbino (hiše E, F in G; T. Knific, VS 28, 1986, 284 s.; isti VS 29, 1987, 281). Gl. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 105 ss. V pripravi je druga monografska publikacija o Vranju.

²⁷ L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju, Poznoantična naselbina in grobišče, Katalogi in monografije 19, Ljubljana 1981. Po letu 1975 je L. Bolta objavil še naslednja prispevka o Rifniku: Rifnik, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 58, Ljubljana 1976; Rifnik, Provinzialrömische Siedlung und Gräberfeld, AV 29, 1978, 510—517. O božanstvu Akvona gl. J. Sašel, Aquo, Aquonis, m., personifikacija in imensko izhodišče za potok Voglajna, Linguistica 20 (in memoriam M. Grošelj oblati. II), 1980, 61—66. O najnovejših odkritjih na Rifniku gl. D. Pirkmajer, VS 28, 1986, 283 s.; ista, VS 29, 1987, 280 s. Gl. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 90 ss. — Od drobnih najdb z Rifnika s krščanskimi simboli naj omenimo bronasto pasno spono z ornamentom v obliki križa, odkrito kot grobni datek v grobu št. 49 (L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju, 34, T. 8 n. 10): Od ostankov arhitekture s krščanskimi simboli naj omenimo kamnito rozetno okno z upodobitvijo križa in kamnit podboj z reliefno upodobitvijo lista vinske trte (obe najdbi s področja narleksa; gl. L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju, T. 36, 2 in 4).

²⁸ S. Ciglenečki, Kasnoantično utrjeno naselje Gradec pri Prapretnem, AV 26, 1975, 259—267 (zlasti 262 n. 11, 264 (skica)); isti, Rezultati prvih raziskovanj na Gradcu pri Prapretnem, AV 32, 1981, 417—453 (zlasti str. 428); isti, Die Keramik des 4.—6. Jahrhunderts von Gradec, Tinje und Korinjski hrib, Slowenien, Archaeologia Austriaca 68, 1984, 313 ss.; isti, VS 27, 1985, 280; isti, Višinske utrdbe, 86 ss.

²⁹ V zgodnjekrščansko dobo (5.—6. stoletje) naj bi segali najstarejši fazi kapel sv. Martina in sv. Jurija na Svetih gorah. Gl. J. Korošec ml., Sv. Jurij in sv. Martin na Svetih gorah na Bizeljskem v predromanski dobi, AV 21—22, 1970—1971, 195—220; P. Korošec — J. Korošec ml., Arheološke raziskave na Svetih gorah ob Sotli v letu 1974, AV 29, 1978, 432—463. Prav tako naj bi bil poznoantičen relief s figurarno upodobitvijo soranta v kapeli sv. Jurija (P. Korošec, Še nekaj misli o zgodnesrednjeveški figuralni plastiki v Sloveniji, AV 21—22, 1970—1971, 253—268; ista, Svete gore nad Sotlo v času zatona antike, AV 29, 1978, 519—528; prim. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 50 s.).

³⁰ S. Ciglenečki, Tinje nad Loko pri Zusmu, AV 23, 1982, 120—122; isti, Tinje nad Loko pri Zusmu in problem raziskovanja slovanskih naselbin v Sloveniji, AV 33, 1983, 179—188; isti, Die Eisenwerkzeuge

Na območju Nevioduna (provincia Savija) je bilo v zadnjem desetletju nekaj pomembnih odkritij iz zgodnjekrščanske dobe. Najprej naj omenimo Kučar pri Podzemlju v Beli Krajini, kjer so izkopavanja v letih 1975—1979 prinesla sledeče ugotovitve: Na severnem vrhu vzpetine (200 m, 50 m relativne višine) je bil odkrit zgodnjekrščanski kompleks iz 5. stoletja, ki ga sestavljajo zgornja cerkev (21,5 × 8 m, s polkrožno klopjo za duhovnike, s prizidkom na severovzhodni strani prezbiterija in s 4 m širokim narteksom, domnevno konsignatorij), spodnja cerkev (24,7 × 10,8 m, verjetno objekt, kjer je potekal mašni obred), krstilnica (?) (2,7 × 2,5 m, v neposredni bližini zgornje cerkve) in večja razkošna, centralno ogrevana stavba na južni strani (25 × 17 m, domnevno episkopij). Med drobnimi najdbami naj omenimo srebrni križ iz 5. ali 6. stoletja, najden v zgornji cerkvi. Število objektov, njihova razporeditev in oblika spominjajo na Ajdovski gradec nad Vranjem, še bolj pa na sv. Hemo na Korškem. Vprašanje, ali se je sem v nemirni dobi zatekel škof iz Nevioduna (samo 20 km zračne razdalje), ostaja odprto.³¹

Na območju, ki je bilo mejno področje med provincama Savija in Benečija z Istro (s tem tudi meja med Italijo in Ilirikom), sta bili odkriti dve utrjeni postojanki z zgodnjekrščanskima cerkvama. Na vzpetini Korinjski hrib (728 m) je bil v letih 1982—1983 raziskan zgodnjekrščanski cerkveni kompleks (18 × 9,2 m), ki ga sestavljajo enoladijska cerkev z apsido in klopjo za duhovnike, narteks in stranski prostor z baptisterijem (1,7 × 1,3 m, s pravokotnim krstnim bazenom). Levo od glavnega vhoda v cerkev je manjši, krožno zaključen prostor (2,2 × 1,8 m), enake lege in enakih dimenzij kot na Rifniku. Njegova namembnost ni pojasnjena. Od drobnih najdb naj omenimo pasno spono s križem.³² Na bližnjem hribu Limberku nad Veliko Račno (688 m) je bilo odkrito podobno najdišče. Začetna rekonstruiranja so pokazala na obstoj zgodnjekrščanske cerkve, ki je zelo podobna oni na Korinjskem hribu. Na nadaljnje raziskave in objave rezultatov še čakamo.³³ V primeru Korinjskega hriba in Limberka greh ob vsej verjetnosti za cerkvene objekte sredi vojaških postojank, kastelov, zgrajenih ob koncu 5. stoletja ali v prvi polovici 6. stoletja (vzhodnogotska doba ali obdobje gotsko-bizantinske vojne). Ti naj bi varovali pomembno cestno povezavo, ki se je v pozni antiki uveljavila kot alternativna (južna) varianta ceste Siscija—Akvileja. Prav tako ima trdnjavski značaj utrdba Velike Malence (171 m) nad izlivom Krke v Savo, z markantno strateško lego, kjer je bila v letih 1929—1930 odkrita zgodnjekrščanska cerkev (21,20 × 10,3 m), a kasneje ni bila več proučevana, tako da je v celoti gledano slabo poznana.³⁴ Od drobnih najdb z neviodunskega območja naj omenimo še zgodnjekrščansko (?) oljenko iz Pleterij z napisom »lux mundi«.³⁵

Nazadnje naj omenimo doslej edino poznoantično postojanko z zgodnjekrščansko cerkvijo na Gorenjskem: Ajdno nad Potoki, na izredno težko dostopni vzpetini na južnem robu Karavank (1048 m, relativna višina 500 m). V vrsti sistematičnih raziskav od leta 1976 dalje je bila izkopana zgodnjekrščanska cerkev s tlorisom v obliki trapeza (11,25 × 14 m) s cerkveno ladjo (lepo je ohranjena polkrožna klop za duhovščino), z dvema prostoroma na severni strani in narteksom na zahodni. Od drobnih najdb s krščanskimi simboli naj omenimo naslikan križ na ostankih ometa cerkve, koščene in bronaste ostanke relikviarija in srebrni prstan s križem iz enega od grobov v notranjosti cerkve. Dve gradbeni fazi v razvoju cerkvenega objekta padeta v 5. in 6.

aus den befestigten Höhensiedlungen Sloweniens aus der Völkerwanderungszeit, Balcanoslavica 10, 1983, 45—54; isti, Die Keramik (kot v op. 28), 315—326; isti, Višinske utrdbe, 70—73 (z domnevo, da je stavbni objekt št. 8, »sakralni objekt«, ki ga v razpravi Das Weiterleben der Spätantike (kot v op. 24), 280, označuje kot »poganski kulturni objekt«). Sarkofag z vklesanim križem z bližnjega grobišča je objavil D. Vuga, VS 22, 1979, 290 s. (s fot.). Bronasta igla z vgráviranimi črkami »VIVIAMF« (Arheološka najdišča Slovenije, 297 (Zusem)) naj bi bila po razlagi napisa, ki jo je dal E. Riedl, Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, N. F. 26, 1900, 107, zgodnjekrščanski predmet (napis je bral nazaj) in je prišel od pomena: »+ Mai viv(us do)«.

³¹ J. Dular, AP 17, 1975, 121—123; isti, Early Christian church on Kučar near Podzemelj, AV 29, 1978, 528—532 (objava tako imenovane zgornje cerkve); isti, Kučar pri Podzemlju, Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980, Ljubljana 1980, 68 s.; S. Ciglenečki — J. Dular, VS 21, 1977, 241—242; J. Dular, VS 23, 1981, 212—214; S. Ciglenečki, VS 23, 1981, 272—273; J. Dular, Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XI (Bela Krajina), Ljubljana 1985, 81 s.; S. Ciglenečki, Zgodnjekrščansko središče na Kučarju v Beli Krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 10 (Arheološka istraživanja za karlovačkom i sisačkom području), Zagreb 1986, 137—150 (temeljna objava, s končno izraženo hipotezo, da gre za škofijski center, nastal po priselitvi škofa iz Nevioduna); isti, Višinske utrdbe, 166 ss. Isti, Das Weiterleben, 281 s.

³² S. Ciglenečki, VS 25, 1983, 258—261; isti, VS 26, 1984, 273—276; isti, Utrdba Korinjski hrib v arheoloških obdobjih, Zbornik občine Grosuplje 13, 1984, 145—160; isti, Die Keramik, 326 s.; isti, Potek alternativne ceste Siscija—Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja, AV 36, 1985, 255—284; T. 1, 6 (pasna spona s križem s Korinjskega hriba); isti, Višinske utrdbe, 175—178.

³³ S. Ciglenečki, Potek alternativne ceste, 261 ss.

³⁴ B. Saria, Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 10, 1929, 11—17 (zlasti 16); isti, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci, ibidem 11, 1930, 5—12; S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 172 ss.

³⁵ Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975, 224 (Šentjernejski; avtorica prispevka S. Petru bere napis »Pax mundi«); P. Petru, Zaton antike v Sloveniji, Ljubljana 1976, pogl. »Drobni znanilci miselnosti časa«, bere napis kot »Lux mundi«.

stoletje.³⁶ V območje zgodnjekrščanske simbolike spada tudi fibula v obliki pava iz 6. stoletja, odkrita v staroselskem grobu na Bledu.³⁷

Ce se ozremo na karto zgodnjekrščanskih najdišč Slovenije, pade v oči izrazito nesorazmerje med posameznimi pokrajinami. Zaenkrat je skoraj povsem brez najdb zahodna Slovenija. Kot doslej edine zanesljivo zgodnjekrščanske najdbe s tega območja moremo navesti kristogram in oljenke iz Škocjanskih jam iz srede 5. stoletja³⁸ in krščanski oljenki iz Solkana in Bilj pri Gorici.³⁹ Od poznoantičnih postojank, ki so precej raziskane, bi vsekakor pričakovali zgodnjekrščanske objekte na Ajdovščini nad Rodikom; vendar moramo počakati na nadaljnje raziskave.⁴⁰

V zadnjem desetletju je precej napredovala tipološka analiza zgodnjekrščanskih cerkva za celotni slovenski prostor in njegovo sosedstvo, to je za celoten vzhodno-alpski in severnojadranski prostor. Ta je zajela tip cerkva z ozirom na tloris, dimenzije, arhitekturne značilnosti, njihovo vlogo v poznoantični naselbini in v širši regiji. Pri tem so morda najbolj zapletena vprašanja kronologije.⁴¹ V celoti moremo reči, da zanesljivo segajo v 4. stoletje samo cerkve v dveh urbanih središčih (Poetovio, starejša faza v Emoni), da pade nastanek ogromne večine v 5. stoletje, izrazito kasnega nastanka (začetek 6. stoletja) pa so redke (npr. Korinjski hrib, Limberk). Za skoraj vse te cerkve je mejnik v razvoju konec 6. ali začetek 7. stoletja, ko so ob prihodu Slovanov ponavadi nasilno (požig in razrušenje) prenehale obstajati kot kulturna središča.⁴²

Ce se ozremo na razvoj posameznih arheoloških panog, opazimo viden napredek. Zgodnjekrščanska epigrafija je obogatena z dvanajstimi mozaičnimi napisi iz Emone, enim fragmentarno ohranjenim iz Celeje in enim (verjetno zgodnjekrščanskim) z območja Kranja.⁴³ Z odkritjem mozaikov emonskega baptisterija in portika⁴⁴ se je obseg poznanih zgodnjekrščanskih mozaikov Slovenije podvojil. Še nekateri spomeniki so bili deležni objave, le prav redki pa podrobnih analiz.⁴⁵

Istrski polotok s tremi rimskimi kolonijami (Tergeste, Parentium, Pola) in v visoki antiki upravno razdeljen na mestna območja teh treh središč (pri tem je območje Tergesta zajemalo celotno severno-polovico polotoka), je področje, ki je že dolgo znano po zgodnjekrščanskih sakralnih objektih. Te so začeli intenzivno proučevati že pred dobrim stoletjem. Če postavimo primerjavo s slovenskim ozemljem, pade v oči velika razlika: prvi zgodnjekrščanski sakralni objekt na današnjem Slovenskem je bil odkrit leta 1897 (Celeja); naslednji šele leta 1929 (Velike Malence).

Slovenski del Istre in tisti del hrvaške Istre, ki sta spadala v območje Trsta, sta v celoti gledano dala skromne zgodnjekrščanske ostaline. O domnevani zgodnjekrščanski cerkvi v Kopru se do prve strokovne objave najdb ne da reči nič preciznejšega, medtem ko je zgodnjekrščanska faza današnje cerkve sv. Jurija v Piranu arheološko nedokazana.⁴⁶ Napis iz Roča, sedaj izgubljen, iz časa po letu 541, dokazuje

³⁶ A. Valič, AP 18, 1976, 86; isti, AP 20, 1978, 79–80; F. Leben — A. Valič, Ajdna, AV 29, 1978, 532–545; J. Meterc, Slučajne najdbe z Ajdne, AV 32, 1981, 405–416; A. Valič, VS 23, 1981, 266–269; isti, AP 23, 1982, 97–99; isti, VS 24, 1982, 188–190; isti, VS 27, 1985, 265–272; isti, VS 28, 1986, 278–279; isti, VS 29, 1987, 274; S. Ciglienečki, Višinske utrdbe, 140 ss.

³⁷ P. Korošec, Še neka misli (kot v op. 30), 261 ss.; P. Petru, Blejske arheološke zbirke, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 101, Ljubljana 1980, 11 in fot. na naslovni strani.

³⁸ A. Degraffi, Le grotte carsiche nell'età romana, Scritti vari di antichità II, Roma 1962, 732 ss.; F. Leben, Jamska arheologija matičnega Krasa, Acta carsologica 6, 1974, 249 ss.; P. Petru, Zaton antike, pogl. 'Tvarna kultura'.

³⁹ D. Svoljšak, VS 27, 1985, 278. Poznoantično oljenko hruškaste oblike (tip Ivanyi XII) iz Bilj pri Novi Gorici je objavila N. Osmuk. Nove najdbe iz časov preseljevanja narodov v spodnji Vipavski dolini, AV 29, 1978, 467. Oljenke tega tipa imajo kot pogost motiv križ ali kristogram (gl. Z. Subić, Rimske oljenke v Sloveniji, AV 26, 1975, 83), ki je v našem primeru odsoten. Tako moremo oljenko iz Bilj označiti kot zgodnjekrščanskodobno oziroma zgodnjekrščansko brez izrazitega krščanskega simbola.

⁴⁰ B. Slapšak, Raziskave Arheološkega oddelka Filozofske fakultete v Ljubljani, Trieste 1985; isti, AP 26, 1985, 135 s.

⁴¹ G. C. Menis, La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi orientali, AAAd 9, 1976, 375–420; Th. Ulbert v P. Petru — Th. Ulbert, Vranje pri Sevnici (gl. op. 25), 56 ss.; 65 ss.; S. Ciglienečki, Višinske utrdbe, 242 ss.

⁴² P. Korošec, Zgodnjekrščanska arheološka slika karantanskih Slovanov, Ljubljana 1979, 276 s. dopušča možnost, da so v posameznih predelih cerkvene stavbe kot grobne kaple ali kot desakralizirane stavbe preživele čas do ponovne gradnje cerkva v dobi pokristjanjenja alpskih Slovanov in bi mogli govoriti celo o določeni kontinuirani rabi teh objektov. Kot primer navaja s slovenskega ozemlja kapeli sv. Jurija in sv. Martina na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli.

⁴³ Poleg navedb v op. 16 gl. tudi R. Bratož, Il Cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità, AMSI 29–30, 1981–1982, 50–55 (seznam zgodnjekrščanskih napisov Slovenije, v celoti okrog trideset).

⁴⁴ Poleg navedb v op. 15 gl. S. Tavano, Considerazioni sui mosaici nella Venetia et Histria, AAAd 28, 1986, 229–258, zlasti 253 ss.

⁴⁵ Z. Subić, Rimske oljenke v Sloveniji, AV 26, 1975, 82–99. (s predstavitevjo zgodnjekrščanskih oljenk npr. oljenke iz Emone, T. 5, 21); R. Bratož, Il Cristianesimo, 51 n. 16, fig. 4 a-b (napis škofa Gaudencija); P. Petru, Zaton antike, pogl. 'Tvarna kultura' (sponke v podobi pava iz Ljubljane, Bleda in Nevioduna); S. Petru — P. Petru, Neviodunum (kot v op. 11), T. XI, 9 (sponka v podobi pava).

⁴⁶ Gl. op. 23 in R. Bratož, Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni, AMSI 34 n. s., 1986, 44 op. 121.

obstoj zgodnjekrščanske cerkve v naselju («cellola sanctae ecclesiae»); ki jo je v času tržaškega škofa Frugifera preuredil (ornavit) prezbiter Ursus.⁴⁷ Malo je novosti iz dveh severnoistrskih obmorskih mest, Umaga in Novigrada, za kateri se bolj ali manj upravičeno domneva, da sta bili v zgodnjekrščanski dobi škofijska sedeža. Cerkev v Umagu (posvečena Mariji, z arhitektonsko ločenim baptisterijem, posvečenim Janezu Krstniku, z mučeniškim kultom in lastnim koledarjem svetnikov)⁴⁸ in v Novigradu arheološko nista dosti raziskani. Proučevanja novigrajske stolnice leta 1968 in v naslednjih letih kažejo, da gre v osnovi za zgodnjekrščanski objekt iz druge polovice ali s konca 5. stoletja.⁴⁹ Iz obeh mest je znanih več posameznih zgodnjekrščanskih najdb.⁵⁰ V novigrajski okolici so bili odkriti ostanke zgodnjekrščanske cerkve iz 5. stoletja v Dajli pet kilometrov severno od mesta.⁵¹

Izredno bogate so najdbe iz zgodnjekrščanske dobe na območju antičnega Paren-tija. V prvi vrsti naj omenimo kompleks Evfrazijeve bazilike v samem Porečju, kjer so arheološka raziskovanja (ta so se pričela že leta 1859) dala izredno bogate rezultate. O tem obstaja obširna strokovna literatura, ki so jo po letu 1976 dopolnili nekateri prikazi sintetičnega značaja. Analize so pokazale na štiri zaporedne faze razvoja zgodnjekrščanskega središča: »domus ecclesiae« sredi 3. stoletja, ki je bila nekoliko povečana v konstantinski dobi in preurejena v prvo javno cerkev; v drugi polovici 4. stoletja je bila zgrajena prva večja cerkvena zgradba, ki jo je v prvi polovici 5. stoletja nadomestila predevfrazijeva bazilika, to pa sredi 6. stoletja kompleks Evfrazijeve bazilike (triladijska bazilika, atrij, škofovska palača, obnovljena krstilnica, nekaj desetletij kasneje »cella trichora«).⁵² Nova proučevanja v zadnjem desetletju so obogatila znanje na nekaj področjih. Leta 1977 so pri zaščitnih delih, na vzhodnem delu južne ladje bazilike na področju oltarja sv. Zakramenta odstranili tlak s podnim mozaikom. Pod njim so našli poznoantični sarkofag (iz 5. ali 6. stoletja, 203 × 80 × 64 cm), prav tako talni mozaik in ostanke zidov predevfrazijeve bazilike. Ta odkritja so velikega pomena za poznavanje arhitektonskega odnosa med predevfrazijevo baziliko iz prve polovice 5. stoletja in dobro stoletje mlajšo Evfrazijevo baziliko. Istega leta so med čiščenjem notranjih sten Evfrazijeve bazilike odkrili ostanke fresk, ki so nastajale v več fazah (sreda 6. stoletja ob izgradnji bazilike — 7. stoletje — 13. stoletje — po letu 1440). Leta 1972 so bili na južni strani bazilike (območje kapele sv. Zakramenta) odkriti ostanke poligonalne apside, ostanek kapele iz 11. stoletja. Prav tako so bili odkriti ostanke druge poligonalne (peterokotne) »ra-

⁴⁷ *Inscriptiones Italiae* X, 3, 168; gl. nazadnje G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia II/3, Trieste 1977, 252; isti, *Studi e ricerche di epigrafia cristiana fra Milano e l'Istria*, AMSI 33 n. s., 1985, 57.

⁴⁸ Prim. G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 331 ss.: 337 ss.; R. Bratoz, *Nastanek, razvoj in zaton organizacij zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4.—6. stoletje)*, Antični temelji naše sodobnosti, Ljubljana 1987, 20 s.

⁴⁹ Na zgodnjekrščanski čas kažejo trije polkrožni okenski okviri (od prvotno šestih) nad severnimi arkadami, z dimenzijami 67 × 135 cm, torej v antičnem razmerju 1 : 2 med širino in višino okna, ter kamnite okenske rešetke, odstranjene v baročni dobi (sedaj v novigrajskem lapidariju). Na nastanek v antični dobi kaže tudi baptisterij na južni strani cerkve. Gl. G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 335; B. Marušič, *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre v IV i V stoletju*, AV 29, 1978, 564 s. (s fot. okna, oba z navedbami starejše literature). A. Sonje, *Crkva sv. Agate v Novigradu*, Jadranski zbornik 11, 1979—1981, 207 op. 41 v obširni opombi navaja še en element, ki kaže na star nastanek novigrajske bazilike. Na področju cerkve so namreč našli ostanke debelostrnatega marmorja z modrimi žilami, kakršnega so v 6. stoletju pridobivali na otoku Prokonessos v Marmarskem morju, od koder so ga razvažali po vsem Sredozemlju, v našem primeru očitno za dekoracijo novigrajske bazilike.

⁵⁰ Od manjših najdb iz Umaga naj omenimo odlomek zgodnjekrščanskega sarkofaga iz druge polovice 5. stoletja, domnevno iz bližnjega Siparja (A. Sonje, *Starokrščanski sarkofazi v Istri*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 381, Zagreb 1978, 164). Arheološke raziskave poznoantičnega kastela Sipar severno od Umaga (nanj se navezuje omemba »episcopatus Separiensis sive Humago plebs ipsius episcopi« v dokumentu iz leta 929) v letih 1964/5 so prinesle zanimive najdbe, od katerih naj posebej omenimo predmet z upodobljenim križem (B. Marušič, *Neki problemi kasnoantične i bizantske Istre u svetlu arheoloških izvora*, Jadranski zbornik 9, 1973—1975, 338 s.: 341 n. 8; V. Jurkić, *Gradevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba*, *Historia hitorica* 4/2, 1981, 81 ss.). — Od posameznih najdb iz Novigrada iz 5. in 6. stoletja naj omenimo oltarno mizo, pluteus (sreda 6. stoletja) in fragment sarkofaga (5. stoletje; gl. G. Cuscito, *Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria*, *Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria* 3, 1984, 115 s., fig. 2-3) ter sarkofag v bližini severozahodnega vogala cerkve, verjetno iz 5. stoletja (A. Sonje, *Sarkofagi paleocristiani dell'Istria*, *Actas del VIII Congr. intern. de arqueologia cristiana*, *Città del Vaticano — Barcelona* 1972, 496, fig. 4; isti, *Starokrščanski sarkofazi* 163 s.). Gl. tudi P. Porta, *Rilievi altomedievali di Cittanova d'Istria*, AMSI 32 n. s., 1984, 145—171, zlasti 145—152). O zgodnjekrščanskem grobišču na področju cerkve sv. Pelagija gl. B. Marušič, *Varia archaeologica prima*, *Historia archaeologica* 11—12, 1980—1981, 44 ss.

⁵¹ B. Marušič, *Tri poznoantične najdbe iz Istre*, AV 9—10, 1958—59, 46—49 (med drugim so bili odkriti ostanke talnega mozaika s površino 1,50 × 1 m, okrašenega z geometrijskim vzorcem in križem).

⁵² Zelo izčrpno bibliografijo z glavnimi potezami zgodovine raziskav je objavil po vojni najzaslužnejši raziskovalec Evfrazijeve bazilike A. Sonje, *Neki noviji nalazi na področju Evfrazijeve bazilike u Porečju*, Jadranski zbornik 12, 1982—1985, 339 s. op. 1. Od sintetično zasnovanih prikazov zadnjega desetletja naj omenimo naslednje: A. Sonje, *Poreč, Evfrazijeva bazilika*, Poreč 1977 (poljuden prikaz); isti, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981; isti, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, *Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, *Analecta Croatica Christiana* 13, Zagreb—Pazin 1982, 21—38; isti, *Biskupski dvor građevnog sklopa Evfrazijeve bazilike u Porečju*, *Peristil* 25, 1982, 5—32. Od italijanskih pregledov zadnjega desetletja gl. G. Cuscito — L. Galli, *Parozzo*, Padova 1976, 73—102 (avtor G. C.); G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 124 ss.

venske«) apside, ki je pripadala kapeli iz 7. ali 8. stoletja. Odkritja so velikega pomena za poznavanje razvoja Evfrazijeve bazilike od zgodnjega srednjega veka dalje.⁵³ Od novih obravnjav posameznih aspektov Evfrazijevega kompleksa naj omenimo nove, izredno izčrpne predstavitev stenskih⁵⁴ in talnih mozaikov⁵⁵ in nove interpretacije Mavrovega sarkofaga,⁵⁶ Od historičnih osebnosti, upodobljenih na apsidalnem mozaiku srednje-ladje, so največjo pozornost pritegnili poreški mučenci in graditelj cerkvenega kompleksa Evfrazij.⁵⁷ Pomembne rezultate je prispeval tudi študij arhitektonske kompozicije in prostorskih odnosov v Evfrazijevi baziliki.⁵⁸

Precej manjše pozornosti kakor Evfrazijeva bazilika so bile deležne druge zgodnjekršćanske cerkve v samem Poreču, v njegovi neposredni bližini in v širši okolici. Ti objekti, sedemnajst po številu, so večinoma že dolgo poznani in so bili v zadnjem desetletju le nanovo interpretirani, v nekaj primerih pa gre za odkritja zadnjih desetletij, ki so v obravnavanem času doživela temeljno obravnavo.

Na zgodnjekršćanskem pokopališču Čimare vzhodno od mesta so že ob koncu prejšnjega stoletja odkrili temelje petih grobnih kapel (memoriae, največja med njimi 14 × 7 m, s polkrožnimi apsidami in z ostanki talnih mozaikov) iz prve polovice 4. stoletja. Novih najdb na tem območju ni bilo.⁵⁹ Prav tako je že stoletje poznana zgodnjekršćanska cerkev sv. Tomaža (s polkrožno apsidno, z mozaiki s tremi grškimi napisi), kjer sta bili ugotovljeni dve fazi izgradnje: prva padej v prvo polovico 4. stoletja, druga v 5. stoletje. Arhitekturni elementi (kapitel, podstavek stebra, odlomki pluteja), najdeni leta 1954 v neposredni bližini (križišče karda, maksima in Ljubljanske ulice) so po vsej verjetnosti pripadali tej cerkvi.⁶⁰ V 6. stoletje datirajo cerkev sv. Štefana na območju zgodnjekršćanskega pokopališča (11,40 × 5,40 m, z apsidno, očitno »cella memoriae«).⁶¹ Prav sredi mesta, na jugovzhodnem robu foruma, je bila leta 1953 ugotovljena zgodnjekršćanska cerkev iz 4. ali 5. stoletja (enoladijska z apsidno, 11 × 6 m); od njene posvetitve Mariji naj bi izhajalo srednjeveško ime trga »Marafor«.⁶² Vzhodno od mesta je stala zgodnjekršćanska cerkev sv. Janeza Evangelista (S. Giovanni in Prato, enoladijska stavba z apsidno, 9 × 4,5 m) iz 5. stoletja. Leta 1955 sta bila najdena dva arhitekturna elementa te cerkve: odlomek pilastra z vklesanim križem in pluteus.⁶³ Na manjši vzpetini vzhodno od mesta je stala cerkev sv. Marka (enoladijska z apsidno) s konca 6. stoletja.⁶⁴

Od cerkva izven Poreča v mestni okolici sega v zgodnjekršćansko dobo še nekaj objektov: Miljo južno od mesta so bili odkriti ostanki cerkve sv. Petra na rtu Sorna (območje Zelene lagune); triladijske stavbe z apsidno (9,48 × 12,44 m) s poligonalno krstilnico in ostanki podnih mozaikov. Med arheološkimi raziskavami, v letih 1966–67 je bila ugotovljena kot starejša gradbena faza na območju cerkve rimska vila iz 2. stoletja. Cerkev je bila zgrajena v 5. stoletju, medtem ko je bila krstilnica dozidana pozneje.⁶⁵ Jugovzhodno od mesta so bili odkriti ostanki cerkve sv. Petra na Pudarici, enoladijske zgradbe s polkrožno apsidno (8,45 × 4,88 m) z začetka 6. stoletja. Najbolj zanimiv arhitekturni element je podstavek oltarja iz prokoneškega marmorja.⁶⁶

⁵³ A. Sonje, Neki noviji nalazi, 337–361; o najdbi mozaika, gl. A. Sonje, Nalazi podnih mozaika u Eufrazijani i bazilici sv. Agneze u Muntanjani, kao i odnos podnih mozaika na području Poreštine prema mozaicima starokršćanskih bazilika na obalama Jadrana, Materijali 18, Beograd 1980, 146 s.

⁵⁴ A. Sonje, I mosaici parietali del complesso architettonico della basilica Eufraziana di Parenzo, Atti 13, 1982–1983, 65–138 (temeljna študija s historiatom raziskav, kompletna bibliografija in podrobna analiza); gl. tudi S. Tavano, Mosaici parietali in Istria, AAAd 8, 1975, 245–274.

⁵⁵ A. Sonje, Nalazi podnih mozaika (kot v op. 53), 137–160; isti, I mosaici pavimentali delle basiliche paleocristiane del Parentino in rapporto con gli altri mosaici delle coste adriatiche, Atti 16, 1985–1986, 95–164; gl. tudi J. Meder, O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 26/2, 1977, 36–44; ista, Ranokršćanski podni mozaici na istočnom Jadrano, Materijali 18 (Ranokršćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978), 1980, 111–126.

⁵⁶ D. Rendić-Miočević, Per una nuova interpretazione dell'epigrafe sepolcrale del vescovo e confessor parentino Mauro, Atti del IX congr. intern. di archeol. cristiana (Roma 1975), Città del Vaticano 1978, 441–449; A. Sonje, Starokršćanski sarkofazi, 140 s.; R. Bratož, Kršćanstvo v Ogleju (kot v op. 1), 248 ss.

⁵⁷ G. Cuscito, Fonti e studi sul vescovo Eufrazio e sulla chiesa parentina del sec. VI, AMSI 23 n. s., 1975, 61–71; isti, Cristianesimo antico, 269–287. Gl. tudi op. 113.

⁵⁸ M. V. Torio, Valori spaziali e proporzionali della basilica Eufraziana di Parenzo, Quaderni Giuliani di storia 6, 1985, 49–70.

⁵⁹ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 38 s.; 214 s. (korekcije starih ugotovitev, pomembne dopolnitve); 268.

⁶⁰ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 39 s.; 215; 269; gl. tudi A. Sonje, Novi nalazi starokršćanske i ranosrednjevjekovne arhitekture u Poreštini, Histria archaeologica 1/2, 1970, 61 s.; 79; Tab. 1, št. 4, 5, 6. O talnih mozaikih gl. A. Sonje, I mosaici pavimentali, 98.

⁶¹ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 43 s.; 216; 269.

⁶² A. Sonje, Novi nalazi, 63 s.; isti, Crkvena arhitektura, 44 s.; 216 s.; 269. O drugih etimologijah imena Marafor, (Martis forum; maris forum; Marsyas in foro) gl. G. Cuscito — L. Galli, Parenzo, 34 ss.; M. Mirabella Roberti, Urbanistica romana di Trieste e dell'Istria, AAAd 28, 1986, 192.

⁶³ A. Sonje, Novi nalazi, 60 s.; T. I. 3; isti, Crkvena arhitektura, 42 s.; 216; 269.

⁶⁴ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 52; 218; 271.

⁶⁵ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 45–49; 217; 270. Po mnenju avtorja (str. 49) naj bi cerkev z bapststerijem služila arijanskim vzhodnim Gotom, gospodarjem Istre v letih 493–536. Gl. tudi B. Marušić, Neki problemi, 340; V. Jurkić, Građevinski kontinuitet, 88 ss. (kot v op. 50).

⁶⁶ A. Sonje, Novi nalazi, 55–60; T. I. 1; isti, Crkvena arhitektura, 50 s.; 270.

Od cerkva v širši okolici Poreča naj omenimo naslednje objekte: cerkev sv. Pelagija v Črvarju, verjetno iz prve polovice 5. stoletja (najden je bil tudi kapitel, ki je pripadal tej cerkvi in ki po kvaliteti izdelave ne zaostaja za onimi v Evfrazijevi baziliki),⁶⁷ cerkev sv. Martina v Sutlovreču Pezenatiškem verjetno s konca 6. stoletja (ena največjih na poreškem območju, triladijska s tremi apsidadmi, 28,50 × 12,15 m),⁶⁸ cerkveni kompleks v Vrsarju, posvečen Mariji, izpred srede 4. stoletja (cerkvena ladja 15,20 × 9,30 m, z lepim podnim mozaikom in z več stranskimi prostori, v 6. stoletju je bila dozidana poligonalna apsida)⁶⁹ in najstarejšo (prav tako Marijino) cerkev v kasnejšem samostanskem kompleksu sv. Mihovila na Limu iz druge polovice 6. stoletja (enoladijska stavba s poligonalko apsido, ohranjeni so ostanki pluteja in oken-ske rešetke).⁷⁰

Vse doslej našteje cerkve so bile znane, že pred letom 1975 in so doživele v zadnjem desetletju le dopolnilne raziskave in nove razlage. Novo odkritje zadnjega obdobja (glavne raziskave so bile v letih 1973—1975) pa je zgodnjekrščanska cerkev v Muntajani v bližini vasi Anžiči severovzhodno od Poreča. Odkrita je bila triladijska cerkev (srednja ladja brez apsida meri 10,55 × 6,80 m) s tremi apsidadmi (srednja je znotraj polkrožna, zunan poligonalka, obe stranski sta polkrožni) in nartekсом nepravilnih oblik, z dimenzijami 15 × 15,7 m. Tla je razen v narteksum in v enem od stranskih prostorov prekrival talni mozaik kvalitetne izdelave, ki je deloma ohranjen. Od ohranjenih arhitekturnih elementov naj omenimo podstavek oltarne mize, dele oltarne ograje in polkrožno duhovniško klop. Vsa notranja oprema je iz prokoneškega marmorja (tako kot v Evfrazijevi baziliki), stil in način izdelave sta praktično enaka onima v Evfrazijevi baziliki, tloris zgradbe je enak tlorisu škofovske palače Evfrazijevega cerkvenega kompleksa. Cerkev je bila zgrajena sredi 6. stoletja, istodobno z Evfrazijevim kompleksom; njen graditelj je bil gotovo znameniti poreški škof Opuščena, ne pa porušena, je bila v prvi polovici 7. stoletja, ponovno obnovljena pa ob koncu 8. ali v 9. stoletju.⁷¹

Od novih odkritij, ki so prinesla najdbe iz zgodnjekrščanske dobe, naj omenimo vilo rustiko v Črvar Poratu, raziskano v letih 1976—1978. V tretji gradbeni fazi tega velikega objekta, ki pade v 4. in 5. stoletje, so v vili prebivali kristjani; na kar kaže najdba krščanske oljenke s kristogramom. Ni gotovo, ali je eden od prostorov apsidalne oblike služil za kulturne namene.⁷² Od posamičnih najdb iz Poreča in njegovega območja naj omenimo večje število zgodnjekrščanskih sarkofagov, največ v samem Poreču (10), v Vrsarju; Gradini in Karobji.⁷³ V zaselku Klističi jugozahodno od Tinjana je bilo raziskano staroselsko grobišče iz druge polovice 6. stoletja, pri čemer je bilo odkritih nekaj predmetov s krščanskimi simboli (npr. fibula z vgraviranim križem).⁷⁴

Z ozirom na število najdb iz zgodnjekrščanske dobe je še bogatejša od Parenčija antična Pola s pripadajočim ozemljem.

Najstarejši domnevno zgodnjekrščanski objekt v mestu je bil oratorij z začetka 4. stoletja, odkrit leta 1963 v kapeli sv. Janeza v frančiškanskem samostanu. Talni mozaik, ki je fragmentarno ohranjen, krasijo nekateri krščanski simboli, kot kantaros, svastika in križ.⁷⁵ Ostale zgodnjekrščanske objekte v mestu naj le naštejemo, saj v zadnjem desetletju niso bili deležni večjih raziskav.

Na območju današnje katedrale se je izoblikovalo zgodnjekrščansko središče že v prvih desetletjih 4. stoletja. Del zidu prvotne cerkve (z dimenzijami zidu 13,35 × 1,95 m, v njem so tri okenske odprtine) je ohranjen »in situ« in vključen v zid današnje stolnice.⁷⁶ Na mestu nekdanje cerkve sv. Tomaža (ukinjene leta 1657) južno od katedrale je bila zgrajena cerkvena stavba v dveh fazah: prva pade na konec 4. sto-

⁶⁷ A. Sonje, *Novi nalazi*, 60, T. 1, 2; isti, *Crkvena arhitektura*, 49 s.; 217 s.; 270.

⁶⁸ M. Mirabella Roberti, *La chiesa e le mura di s. Lorenzo del Pesenatico*, AMSI 27—28 n. s., 1979—1980, 65—86 (cerkev datira v 11. stoletje); A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 54—57; 219; 271.

⁶⁹ M. Mirabella Roberti, *Una sede paleocristiana ad Orsera*, AMSI 27—28 n. s., 1979—1980, 33—61; A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 40—42; 215 s.; 269. Gl. tudi G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 257 s. (diskusija o tem, ali gre za poletno rezidenco poreškega škofa); A. Sonje, *I mosaici pavimentali*, 98 s. Ostanke zgodnjekrščanskih sarkofagov iz Vrsarja je objavil A. Sonje, *Starokrščanski sarkofazi*, 150 s. Gl. tudi A. Sonje, *Antički napis iz Vrsara*, AV 25, 1974 (1976), 236—242.

⁷⁰ A. Sonje, *Crkvena arhitektura*, 53 s.; 218 s.; 271; B. Marušić, *Miscellanea archaeologica Parentina mediae aetatis*, Atti 16, 1985—1986, 85—93.

⁷¹ A. Sonje, *Ranobizantinska bazilika sv. Agneze u Muntajani, Poreština u Istri*, *Starinar* 27, 1976 (1977), 53—69 (s prilogami); isti, *Ranobizantinska bazilika sv. Agneze u Muntajani kod Poreča, Jadranski zbornik* 10, 1976—1978, 189—236; isti, *Nalazi podnih mozaika*, 152 ss.

⁷² V. Jurkič-Girardi, *Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo (I)*, *Campagne 1976—1978*, Atti 9, 1978—1979, 263—298, zlasti 277. (T. III, n. 19), 290 s.; isti, *Gravevinski kontinuitet* (kot v op. 50), 84 ss.

⁷³ A. Sonje, *Sarcofagi paleocristiani*, 490 ss.; isti, *Starokrščanski sarkofazi*, 140—151; P. Piani, *Un frammento di sarcofago del Museo di Parenzo*, AMSI 26 n. s., 1976, 81—90.

⁷⁴ A. Sonje, *Ostaci groblja kod sela Klističi jugozapadno od Tinjana*, *Historia archaeologica* 11—12, 1980—1981, 67—88, zlasti 74 in 78, T. II, 7.

⁷⁵ B. Marušić, *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, AV 29, 1978, 552, 553 sl. 3.

⁷⁶ M. Mirabella Roberti, *Indagini nel duomo di Pola*, AMSI 27—28 n. s., 1979—1980, 13—31; B. Marušić, *Kršćanstvo i poganstvo*, 552, 554.

letja (štrikotna dvorana, 14 × 37 m), druga v prvo polovico 5. stoletja, ko so jo podaljšali na vzhodni strani in ji zgradili apsidno. ⁷⁷ V oltarju te cerkve sta bila leta 1860 odkrita dva relikviarija, manjši zlat in večji srebrn, slednji s podobami Kristusa in apostolov. ⁷⁸ V drugi polovici 5. stoletja so severno od te cerkve zgradili veliko, triladijsko baziliko (21 × 50 m), ki je v bistvu ohranjena do danes, zahodno od nje baptisterij s florisom v obliki križa. Cerkvini kompleks so prekrivali talni mozaiki z donatorskimi napisi. ⁷⁹ Od zgodnjekrščanskih arhitekturnih elementov naj omenimo kot najbolj zanimive fragmente oltarne pregrade iz 4. stoletja in kapitole. ⁸⁰

V 5. stoletju sta bili zgrajeni dve pokopališni cerkvi izven mestnega obzidja: enoladijska cerkev sv. Ivana pri Nimfeju in triladijska cerkev sv. Felicite, obe s polkrožno klopjo za duhovnike in s talnimi mozaiki. ⁸¹ Velik razmah je doživela gradnja cerkva v mestu v 6. stoletju, ko so bile zgrajene v mestu in v najbližji okolici naslednje cerkve: sv. Marija Formoza; sv. Nikolaj; sv. Štefan, tako imenovana Pravoslavna cerkev, kapela v današnji Ulici 1. maja, bazilika sv. Mihaela in kapela sv. Klementa na Vrhu pri Pulju, kapeli sv. Petra in sv. Florijana na otoku v puljskem zalivu. ⁸² Malo znane, vendar zelo verjetno poznoantične, so tudi cerkev sv. Apolinarija (ohranjeni so ostanki talnega mozaika, pregradna plošča in kapitel) v Pulju, kapela sv. Matije v Pulju in cerkev sv. Andreja na istoimenskem otoku v puljskem zalivu. ⁸³ Od posamičnih najdb naj omenimo zgodnjekrščanski kapitel, najden v Medulinski ulici, ⁸⁴ dele pregrade s podobo treh križev, monogramni napis prvega znanega puljskega škofa Antonija z začetka 6. stoletja, kapitel ⁸⁵ ter več zgodnjekrščanskih sarkofagov. ⁸⁶ Primer zase je Avgustov tempelj v Pulju, ki je bil v pozni antiki preoblikovan v Marijino cerkev. Na to nam kažejo, med drugim tudi ostanki zgodnjekrščanskih fresk na tempeljski celi. Gre za pojav preoblikovanja poganskih templjev, ki je značilen zlasti za grški Vzhod. ^{86a}

Pomembnejše so novosti iz bližnje ali širše okolice mesta: Cerkev v Samagerju nekaj kilometrov severno od Pulja z začetka 5. stoletja, zaradi toponim in orientacije pomembna za poznavanje kulta sv. Mohorja, ni bila deležna v novejšem času posebnih obravnav. Bolj kakor sama cerkev je znan v njej leta 1906 odkrit slonokoščeni relikviarij, po novejši analizi darilo papeža (Siksta III. ali Leona Velikega) cesarju (Valentinianu III. in ženi Evdoksiji), iz dobe okrog let 439/440, ki naj bi v času ravenskega nadškofa Maksimijana, domačina iz okolice Pulja, prišlo sredi 6. stoletja iz Ravene v Pulj. ⁸⁷ V prvih desetletjih 4. stoletja je bila zgrajena v peristilu vile v Barbarigi severno od Pulja hišna kapela; ali ostanki poznoantičnih stavb kažejo na večji utrjeni kompleks, podoben onemu v Mogorjelu v Hercegovini, bodo morale pokazati prihodnje raziskave. ⁸⁸

V arhipelagu Brioni je bila na otoku Veliki Brioni v zalivu Dobrinka (zahodna stran otoka) približno 150 metrov severno od bizantinskega »kastroma« iz 6. stoletja zgrajena cerkev, posvečena Mariji, odkrita že v začetku tega stoletja. V prvi fazi izgradnje (druga polovica 5. stoletja) je bila to dvoranska stavba, brez apside, v drugi fazi, ki pade v 6. stoletje, pa je bila preoblikovana v sorazmeroma veliko triladijsko cerkev (9,70 × 27,40 m) s pravokotno apsidno, očitno tudi za potrebe velike vojaške posadke v bizantinskem kastrumu. V narteksu so bili zidani grobovi in sarkofagi (na enem je grški napis). Od arhitekturnih elementov so se ohranili podstavki oltarja in kapiteli. Vzhodno od cerkve se je v razdalji 200 metrov raztezalo pokopališče, kjer so našli več sarkofagov. ⁸⁹

⁷⁷ B. Marušić, Krščanstvo i poganstvo, 552; 556 s.
⁷⁸ G. Cuscito, I reliquiari paleocristiani di Pola. Contributo alla storia delle antichità cristiane in Istria, AMSI 20—21 n. s., 1972—1973, 91—126; isti, Cristianesimo antico, 267 ss.

⁷⁹ G. Cuscito, Cristianesimo antico, 284 s.

⁸⁰ M. Mirabella Roberti, Indagini, 16; 30.

⁸¹ B. Marušić, Krščanstvo i poganstvo, 558 ss.

⁸² B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, Pula 1967, 20 ss.; 52 ss.; T. VII—XII; G. Bovini, Le antichità (kot v op. 1), 194 ss. O talnih mozaikih, ohranjenih v cerkvi sv. Felicite, grobni kapeli cerkve sv. Marije Formoze (ohranjeni je deloma tudi arsanjen talni mozaik), in kapeli sv. Nikolaja gl. tudi A. Sonje, I mosaici pavimentali, 99 s. O historičnih okoliščinah gradnje sv. Marije Formoze gl. G. Cuscito, Cristianesimo antico, 286 s.

⁸³ B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, 23; 35.

⁸⁴ B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, T. XIII, sl. 2.

⁸⁵ B. Marušić, Varia archaeologica prima (kot v op. 50), 51; monogramni napis »Ant(oni)us episcopus«, najden v cerkvi sv. Felicite, se nanaša skoraj gotovo na prvega po imenu znanega puljskega škofa z začetka 6. stoletja (R. Bratož, Nastanek, razvoj in zaton (kot v op. 48), 17).

⁸⁶ A. Sonje, I sarcofagi, 493 ss.; isti, Starokrščanski sarkofazi, 152—155.

^{86a} S. Mlakar, Das antike Pula, Pula 1972 (2. izd.), 41; primere preoblikovanja poganskih templjev v zgodnjekrščanske cerkve na Vzhodu navaja R. Pillinger, Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi, ZC 39, 1985, 182.

⁸⁷ M. Guarducci, La capsella eburnea di Samagher. Un cimello di arte paleocristiana nella storia del tardo impero, AMSI 26 n. s., 1978, 1—141.

⁸⁸ B. Marušić, Krščanstvo i poganstvo, 556; isti, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, Jadranski zbornik 9, 1973—1975, 340.

⁸⁹ S. Mlakar, Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni »Bizantski kastrum«, Histria archaeologica 6—7, 1975—1976, 5—49, zlasti 8 ss.; 40; B. Marušić, Neki problemi, 337 s.; V. Jurkić, Građevinski konfinitet, 93 ss. O sarkofagih gl. B. Marušić, Kasnoantička i bizantinska Pula, 6 ss.; T. XV, sl. 1; 33 ss.;

Največji zgodnjekrščanski kompleks na puljskem področju je bil odkrit v letih 1906—1908 v Nezakciji severovzhodno od Pulja. Gre za dve vzporedni cerkvi dvoranskega tipa z baptisterijem iz prve polovice 5. stoletja. Novejše arheološke raziskave so odkrile predhodno gradbeno fazo na tem področju; starejši sloj predstavljajo ostanki term, mestne bazilike in večje stavbe, mlajši pa ostanki kmečkih hiš z ognjiščem. Funkcija zgodnjekrščanskega središča (škofijski center?) in njegov odnos do Pulja ostajata še naprej nepojasnjena.⁹⁰

Velika večina zgodnjekrščanskih cerkva na puljskem območju je nastala v drugi polovici 5. stoletja in v 6. stoletju. V drugi polovici 5. stoletja je nastalo več triladijskih cerkva, na kar nam kažejo najdbe kapitelov enakega izgleda kakor so oni v puljski katedrali (oziroma v istodobni predvrazijevi baziliki v Poreču). Taki kapiteli so bili najdeni v naslednjih krajih: Galižana (cerkev sv. Justa), Kuje pri Ližnjanu, Betika, Rogatica (Stari Gočan), Peroj, Banjole pri Vodnjanu, Poljaci in Brioni. V Balah je bil odkrit pluteus; v Rovinju pa pregradni pilaster iz tega časa.⁹¹

Dohodekna območje Pulja je v pozni antiki varovala vrsta utrjenih naselij, kastelov. V nekaterih med njimi so odkrili zgodnjekrščanske cerkve, vse iz druge polovice 5. stoletja: Bale (triladijska cerkev sv. Marije, brez apside; ohranjeni so tudi ostanki oltarne pregraje), Dvograd pri Kanfanaru (enoladijska cerkev sv. Sofije; ohranjenih je več arhitekturnih elementov, ob poznoantični cerkvi sv. Petra je bilo odkrito zgodnjekrščansko pokopališče) in Stari Gočan (ostanki pokopališčne cerkve so bili odkriti leta 1951 na bližnji Rogatici).⁹²

V času velikega vzpona in razcveta gradnje cerkvenih objektov v Istri, ki pade v sredo in drugo polovico 6. stoletja, je bila zgrajena cela vrsta cerkva. Naj jih samo naštejemo: kapela sv. Elizeja v Fažani (enoladijska stavba z »ravensko« apsidno, najdene so bile tudi poznoantične okenske rešetke in del stebra s kapitelom), kapela sv. Petra na Brionih (enoladijska stavba z »ravensko« apsidno, z ostanki podnega mozaika, oltarjem, oltarno pregrajo in ostanki sarkofaga), kapela sv. Mavra v Galižani, kapela sv. Lucije v Val Sudigi (ohranjeni so med drugim ostanki oltarne plošče, podobne oni v Marijini cerkvi na Brionih), triladijska bazilika v Guranu pri Vodnjanu (ohranjeni so med drugim kapitel in pregradna plošča z grškim križem), triladijska cerkev sv. Foške pri Vodnjanu (ohranjeni so med drugim ostanki okenskih rešetk), cerkev sv. Mihovila v Banjolah pri Vodnjanu (s tremi apsidami), cerkev sv. Kvirina severno od Vodnjana (s tremi apsidami, ohranjen je tudi odlomek okenske rešetke), kapela sv. Katarine na istoimenskem otoku v puljskem zalivu (z ostanki mozaikov in ostanki sarkofagov)⁹³ ter cerkev sv. Tomaža severovzhodno od Rovinja.⁹⁴ V sredo ali drugo polovico 6. stoletja pade tudi izgradnja cerkve sv. Justa pri Vladih in sv. Foške pri Zminju, v 5. ali 6. stoletje cerkev sv. Pavla zahodno od Bal.⁹⁵ Manj raziskanih je še nekaj cerkva; ki po vsej verjetnosti spadajo v poznoantično dobo: pokopališčna cerkev sv. Janeza v Biskupiji pri Pomerju (z ostanki talnega mozaika in dvema sarkofagoma), kapela sv. Marije »od tri kunfina« severno od Juršev in cerkev sv. Andreja na istoimenskem otoku pri Rovinju.⁹⁶ Posamični arhitekturni elementi, ki so pripadali lahko le cerkveni stavbi, so bili najdeni v cerkvi sv. Margerite v Stinjanu, v Perou, v Fažani (cerkev sv. Kozme in Damijana) in v cerkvi sv. Marine pri Rabcu.⁹⁷ Zgodnjekrščanski sarkofagi so bili odkriti v več krajih na puljskem območju. Naj samo naštejemo ta najdišča: Medulin, Ližnjan, Banjole, Stinjanska draga, Val de naga, Peroj, Betika, Brioni, Galižana, Gajana, Rovinj, Pulizoj, Pulari in Kuvi (vsi trije kraji v okolici Rovinja).⁹⁸

Največje odkritje na območju Pulja v zadnjem desetletju so prinesla arheološka raziskovanja v Betiki v letih 1975—1977, na področju cerkvenega kompleksa; ki je

A. Sonje, Sarkofagi paleocristiani, 495; isti, Starokrščanski sarkofazi, 159. V tisku aktov simpozija »Antički Nezakciji u kulturi i povijesti Istre« (Pula, 1983) je prispevek: M. Mirabella Roberti, »Izkopavanje in restavriranje bazilike sv. Marije na Brionih (gl. Jadranski zbornik 12, 1982—1985, 599)».

⁹⁰ B. Marušič, Krščanstvo i poganstvo, 561 s., sl. 10—12. V tisku sta dva prispevka s simpozija o Nezakciji (1983): B. Marušič, Kasnoantički Nezakciji v svetlu arheoloških izvorov; N. Duval, Problem dvojnih cerkva: primer Nezakcila (gl. Jadranski zbornik 12, 1982—1985, 599). Prim. tudi: G. Cuscito, Il primo Cristianesimo nella »Venetia et Histria«. Indagini e ipotesi, AAd 28, 1986, 307.

⁹¹ B. Marušič, Kasnoantička i bizantinska Pula, 8; isti, Krščanstvo i poganstvo, 560.

⁹² B. Marušič, Kasnoantička i bizantinska Pula, 13 ss.; isti, Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu. Histrica archaeologica 2/2, 1971; isti, Il complesso della basilica di Santa Sofia a Due Castelli, Atti 6, 1975—1976, 7—138; isti, Neki problemi, 343 s.; isti, Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell'agro poleso, Atti 14, 1983—1984, 25—53, zlasti 34 ss.; A. Sonje, Crkvena arhitektura, 57 s.; 219 s.; 271; posebej o Balah gl. B. Marušič, Contributo alla conoscenza dei monumenti storico-artistici di Castrum Valis e del suo territorio, Atti 13, 1982—1983, 19—62; gl. tudi S. Ciglenečki, Višinske utrdbe, 111 s.; 127; 144.

⁹³ B. Marušič, Kasnoantička i bizantinska Pula, 26 ss.; G. Bovini, Le antichità, 137 ss.

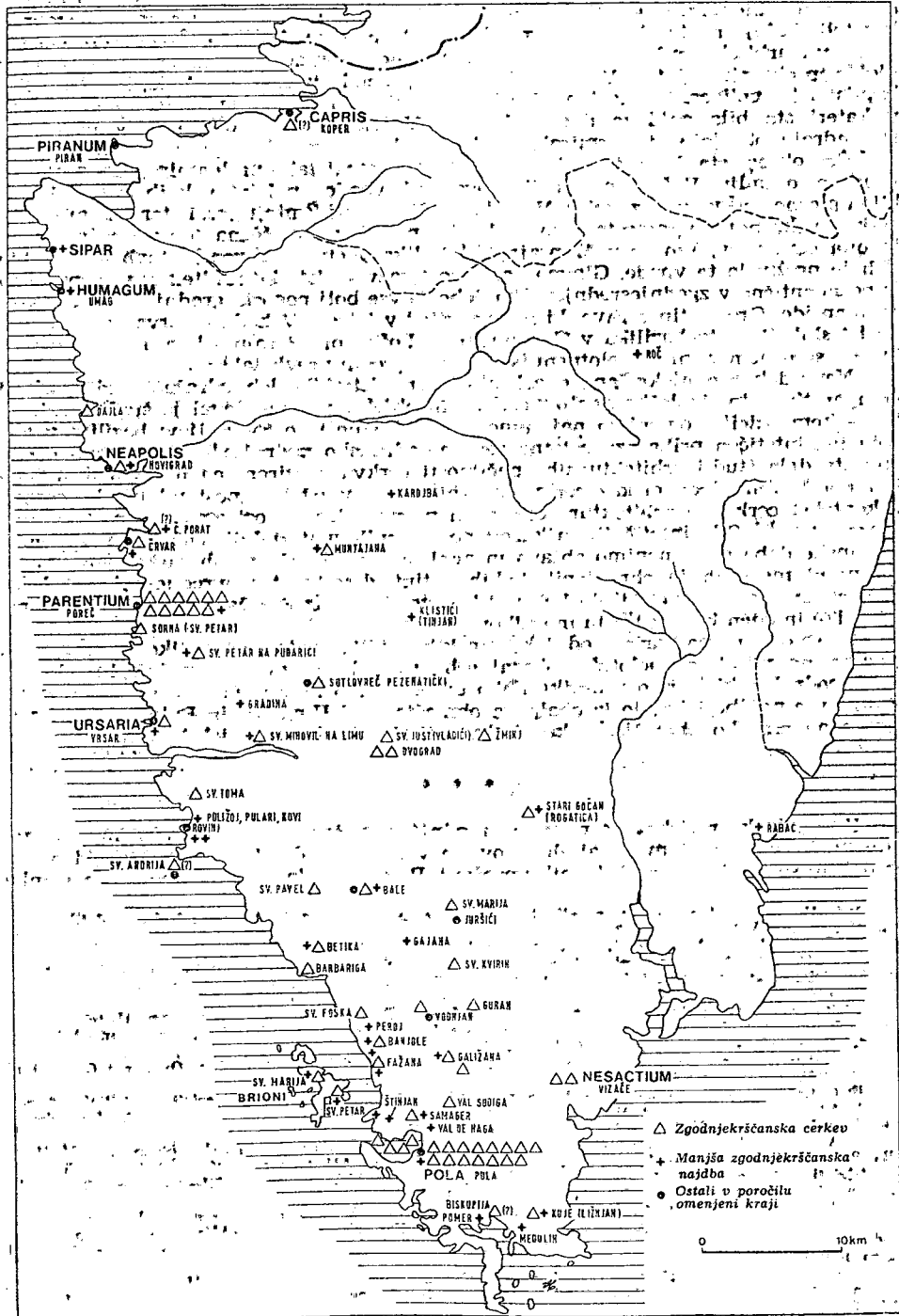
⁹⁴ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 51 s.; 218; 271.

⁹⁵ A. Sonje, Crkvena arhitektura, 53—60; 87 ss.; 218 ss.; 227; 271 s.; 276. Gl. tudi op. 101.

⁹⁶ B. Marušič, Kasnoantička i bizantinska Pula, 35; A. Sonje, Crkvena arhitektura, 83; 225; 275 (datira v 8. stoletje).

⁹⁷ B. Marušič, Varia archaeologica prima, 51 ss.

⁹⁸ A. Sonje, Sarkofagi, 495 s.; isti, Starokrščanski sarkofazi, 156—163. V Jurkič, Građevinski kontinuitet (kot v op. 50), 91 s. domneva, da je bila v pozni antiki zgrajena cerkev v villi, rustiki v Vistru južno od Rovinja, vendar ne navaja arheoloških dokazov.

znan že od začetka stoletja. Odkrita je bila trilistna kapela iz prve polovice 5. stoletja (kvadratni del 4×4 m), tlakovana s črno-belimi mozaikom z geometrijskimi liki (v kvadratu) in rastlinskimi motivi (v apsidah), z oropanim oltarnim grobom in z enim posvetilnim napisom, ki nam kaže, da gre za »martyrium« (kapela ali vsaj njena južna apsida je bila zgrajena »in honore beatorum sanctorum«). Zahodno od kapele se je razprostirala triladijska bazilika, zgrajena istočasno ali malo kasneje kakor kapela. Srednja ladja in prostor okrog trilistne kapele je krasil večbarvni talni mozaik s tremi donatorskimi napisi. Posamezni arhitekturni elementi (fragmenti stebrov, kapiteli) kažejo na to, da cerkev morda ni bila pokrita (basilica discoperta). Od posameznih arhitekturnih elementov naj omenimo kapitele, pregradne plošče, oltarno ploščo in okenske rešetke. V kasnejši fazi, na prehodu iz 6. v 7. stoletje, je bil zgrajen baptisterij s poligonalno apsidno, ob njem na južni strani v 7. stoletju grobna kapela, v kateri sta bila najdena dva sarkofaga. V tem času je bila cerkev posvečena sv. Andreju, ob njej se je formal benediktinski samostan.⁹⁹

Čas okrog leta 600 v istrski zgodovini ne pomeni take prelomnice kakor na slovenskem ozemlju. V času najhujših slovanskih vpadov v Istro v letih 599—611¹⁰⁰ so bile uničene cerkve v Nezakciju, Vrsarju, sv. Foška pri Žminju, sv. Peter na rtu Sorna, cerkev v kasnejšem samostanu sv. Mihovila na Limu, opuščena (ne pa požgana) pa je bila cerkev sv. Agneze v Muntajani.¹⁰¹ Velika večina cerkvenih stavb na istrskih tleh je preživela te vpade. Glavna značilnost razvoja istrske arhitekture, na prehodu iz poznoantične v zgodnjerednjeveško dobo je vse bolj pogosta gradnja cerkva z vpi-sano apsidno. Gre za tip cerkva, ki se je razširil v Istro z Vzhoda — prva dva primera na istrskih tleh sta bazilika v Guranu in sv. Foška pri Peroju s konca 6. stoletja — in je v srednjem veku na celotnem istrskem področju prevladala.¹⁰²

Napredek zgodnjekrščanske arheologije na istrskih tleh odražajo tudi poskusi komparativne in tipološke analize cerkvenih objektov. Napredoval je študij arhitekturne kompozicije; omenimo naj samo tovrstno študijo o Evfrazijevi baziliki v Poreču in sintetičen prikaz za celotno severnojadransko področje.¹⁰³ Pomembne rezultate sta dala študij arhitekturnih značilnosti cerkva z ozirom na njihovo liturgično funkcijo.¹⁰⁴ Sintetičen prikaz cerkvene arhitekture v Istri je postavil istrske cerkve v kontekst cerkvene arhitekture celotnega poznoantičnega oziroma zgodnjebizantinskega sveta.¹⁰⁵ Od sintetičnih prikazov posameznih materialnih elementov zgodnjekrščanske dobe naj omenimo objavo in analizo zgodnjekrščanskih sarkofagov v Istri (v znatni meri jih je ohranjenih kakih petintrideset)¹⁰⁶ ter ovrednotenje zgodnjekrščanskih napisov (v celoti do 160; več kot stotrideset iz Poreča; do 20 iz Pulja, štirje iz Betike in eden iz Roča)¹⁰⁷ in mozaikov.

Če se ozremo na karto zgodnjekrščanskih najdišč, pade v oči veliko nesorazmerje med posameznimi deli polotoka. Skorajda brez najdb je severna, osrednja in vzhodna Istra, področje, ki je bilo v antiki šibko urbanizirano in v vseh ozirih manj razvito. Skoraj vse najdbe izhajajo iz obalnega območja med Umagom in Pulo, pri čemer je zastopano poreško območje s skoraj dvajsetimi sakralnimi objekti, puljsko pa kar s štiridesetimi.

* * *

Zgodovinske raziskave s področja zgodnjega krščanstva, ki v znatni meri temeljijo na interpretaciji materialnih virov, so v zadnjem desetletju dosegle višen napredek in so zajele večino ključnih vprašanj. Posebej velja poudariti pomen nastanka

⁹⁹ B. Marušić — J. Šašel, *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betike entre Pula et Rovini*, AV 37, 1986, 307—342.

¹⁰⁰ Gl. nazadnje L. Margetič, *Histrica et Adriatica*, Trieste 1983, 145 ss.

¹⁰¹ B. Marušić, *Neki problemi*, 343; isti, *Miscellanea archaeologica Parentina* (kot v op. 70), 92; isti, *Starohrvatska nekropola u Zminju*, Pula 1987, zlasti 91 ss.; A. Sonje, *Raubizantinska bazilika sv. Agneze* (kot v op. 71), 227.

¹⁰² B. Marušić, *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Histria archaeologica* 5/1—2, 1974, 53 ss.; isti, *Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta*, *Atti* 8, 1977—1978, 39—185, zlasti 95 ss.; A. Sonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo*, 105 ss.

¹⁰³ S. Tavano, *Le proporzioni nelle basiliche paleocristiane dell'alto Adriatico*, *Quaderni Giuliani di storia* 3, 1982, 7—21; gl. op. 58.

¹⁰⁴ G. Cuscito, *Riquadr i musivi e destinazione liturgica nelle basiliche paleocristiane dell'alto Adriatico*, *AAAd* 8, 1975, 177—216; M. Mirabella Roberti, *La posizione dell'altare nelle più antiche basiliche di Aquileia e di Parenzo*, *AMSI* 27—28 n. s., 1979—1980, 257—268.

¹⁰⁵ A. Sonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo* (gl. op. 52). Gl. tudi krajshe ali delne obravnave: M. Mirabella Roberti, *Architettura paleocristiana da Aquileia all'Istria*, *AMSI* 31 n. s., 1983, 193—196; S. Tavano, *Alto Adriatico, Dalmazia e Illirico: architettura e decorazione*, *AAAd* 26, 1985, 401—436, zlasti 426 s.; isti, *L'alto medioevo fra Cividale e Pola*, *AMSI* 31 n. s., 1983, 197—216.

¹⁰⁶ A. Sonje, *Starokrščanski sarkofazi* (kot v op. 50, str. 137—175); o sarkofagu sv. Evfemie iz Rovinja gl. nazadnje R. Ubaldini, *Note sul sarcofago di santa Eufemia a Rovigno*, *AMSI* 33 n. s., 1985, 65—73. Zgodnjekrščanski sarkofag s podobo apostolov je analizirala P. Piani, *Un frammento di sarcofago del Museo di Parenzo*, *AMSI* 26 n. s., 1976, 83—90.

¹⁰⁷ G. Cuscito, *Studi e ricerche di epigrafia* (kot v op. 47), 57; gl. tudi op. 99. Mozaične napise iz Poreča in Pulja je predstavil tudi D. Mazzoleni, *Le iscrizioni musive cristiane della Venetia et Histria*, *AAAd* 28, 1986, 311—329.

prvih zgodovinskih sintez, v prvi vrsti sinteze celotne zgodovine krščanstva v Istri,¹⁰⁸ medtem ko so ostali sintetični poskusi zajeli le ožje časovno obdobje (na primer pregled za ozemlje Slovenije in Istre v predkonstantinski dobi)¹⁰⁹ ali pa so po zasnovi krajši (na primer pregled zgodovine krščanstva v poznoantični dobi na Slovenskem).¹¹⁰ Prav tako so v tej dobi nastali temeljitejši pregledi zgodovine proučevanja zgodnje krščanske dobe, tako za Istro kakor za Slovenijo.¹¹¹

Pri obravnavi posameznih vprašanj je opaziti veliko nesorazmerje med posameznimi obdobji. Tako opazimo po eni strani težišče historičnih studij na predkonstantinski dobi, kjer so v ospredju zlasti hagiološka vprašanja, nato zopet na drugi polovici 6. stoletja in prehodu v 7. stoletje. Po drugi strani pa je sorazmerno malo historičnih razprav o razvoju v 4. in 5. stoletju in v prvi polovici 6. stoletja. Vzrok za to moramo iskati v strukturi in količini ohranjenih pisanih virov.¹¹²

Naj navedemo vprašanja, ki so bila deležna posebne pozornosti. Za predkonstantinski čas so bila v ospredju vprašanja s področja hagiologije, to je vprašanja historičnosti mučencev z obravnavanega področja. Naj jih samo naštejemo: sv. Maver in poreški mučenec,¹¹³ sv. German in krščanska skupnost v Puli,¹¹⁴ sv. Evfemija iz Rovinja,¹¹⁵ sv. Donat,¹¹⁶ emonska mučenca sv. Maksim in sv. Pelagij¹¹⁷ sv. Maksimilijan iz Celeje.¹¹⁸ Večjega zanimanja je bil deležen tudi prvi literarni ustvarjalec z obravnavanega območja, škof in mučenec Viktorin iz Ptuja.¹¹⁹

¹⁰⁸ G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia* II/3, Trieste 1977; gl. tudi G. Cuscito, *Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria: Indagini e ipotesi*, *AAAd* 28, 1986; 259–309; Sumaren prikaz posreduje tudi E. Spagnolo, *La prima evangelizzazione nella Venetia et Histria*, *Comunità lagunari. Fondazioni di monasteri, Cittadella* (Padova), 1982, 34 ss. in D. Nežić, *Akvilejski patrijarhat, Istarska danica* 1985, 55–68 in Ladonja 8; 10. Historičen okvir razvoja Istre od 6. do 8. stoletja posreduje J. Ferluga, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, *Jahrbuch für Geschichte. Osteuropas* 35/2, 1987, 164–173. Kratak kulturnozgodovinski oris poznoantične in zgodnjeredneveške Istre posreduje tudi B. Marušić, *Istra u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku*, *Arheologija i umjetnost Istre* (ured. V. Girardi-Jurkić), *Monografije i katalogi Arheološki muzej Istre* 3, Pula 1986, 31–36.

¹⁰⁹ R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 8, Ljubljana 1986.

¹¹⁰ R. Bratož, *Kratak oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki*, *ZC* 35, 1981, 205–221. Sintetične narave je tudi prispevek, ki ga je objavil G. C. Menis, *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana*, *AV* 29, 1978, 368–378.

¹¹¹ G. Cuscito, *Il contributo della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria agli studi sulla tarda antichità*, *AMSI* 32 n. s., 1984, 97–144; isti, *L'apporto della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria agli studi giuliani di storia religiosa*, *Archeografo Triestino ser. IV*, 45, 1985, 69–103 (oba pregleda zajemata zadnjih stolet raziskav); za Slovenijo R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 13–31; isti, *Lo sviluppo degli studi di antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni*, *Rassegna bibliografica*, *AMSI* 34 n. s., 1986, 21–47 (težišče prikaza je na zgodovinskih raziskavah). Gl. tudi S. Tavano, *Archeologia italiana in Istria e in Dalmazia. Significati e obiettivi nell'incontro di tre culture*, *gorizia* 1987; isti, *I cent'anni della Società istriana di archeologia e storia patria*, *Memorie storiche forogiuliesi* 65, 1985, 149–152.

¹¹² V zadnjem desetletju ni bil odkrit noben nov literarni vir, pomemben za zgodovino krščanstva na obravnavanem ozemlju. Od izdaj virov, ki se deloma nanašajo na obravnavano tematiko, naj omenimo edicijo ljubljanskega (stiškega) rokopisa legende o sv. Mohorju in Fortunatu (R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 336–351, lat. besedilo pripravil F. M. Dolinar, tekstokritični aparat in prevod R. B.) ter omembe treh doslej malo znanih rokopisov mučeniške legende o sv. Pelagiju emonskem (H. Fros, *Inédits non recensés dans la BHL*, *Analecta Bollandiana* 102, 1984; 368). Pomemben, doslej vse premalo poznan in uprabljan je rokopis iz Cedada, ki ga je nazadnje predstavil C. Scaloni, *Un codice cividalese degli inizi del X secolo* (Cividale, cod. XXII), *Forum Iulii* (Annuario del Museo Nazionale di Cividale del Friuli) 8, 1984, 13–24. Rokopis vsebuje vrsto mučeniških legend z oglejskega območja, med njimi tudi legendo o sv. Mavru iz Poreča in sv. Pelagiju iz Emone.

¹¹³ G. Cuscito, *Testimonianze archeologiche monumentali sul più antico culto dei santi nella Venetia et Histria*, *Aquileia nostra* 45–46, 1974–1975, 631–668, zlasti 635 ss.; G. Cuscito — L. Galli, *Parenzo, Padova* 1976, 52 ss. (avtor G. C.); G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 124–146; isti, *Le origini cristiane nella Venezia orientale. Bilancio bibliografico-critico*, *Aquileia nostra* 48, 1977, 297–320; zlasti 306 ss.; isti, *Questioni agiografiche di Aquileia e dell'Istria. Contributo alla conoscenza del cristianesimo precostantiniano*, *Atti del IX cong. intern. di archeol. cristiana* (Roma 1975), *Città del Vaticano* 1978, vol. II, 167–198, zlasti 191 ss.; isti, *I santi Mauro ed Eleuterio di Parenzo. L'identità, il culto, le reliquie*, *Atti* 16, 1985–1986, 31–61; isti, *Il primo cristianesimo nella Venetia et Histria*, *Indagini e ipotesi*, *AAAd* 28, 1986, 259–309, zlasti 276 ss.; V. Saxter, *L'Istria e i santi istriani Servolo, Giusto e Mauro nei martirologi e le passioni*, *AMSI* 32 n. s., 1984, 57–96, zlasti 68 ss.; C. Corrain, *Ricognizione dei resti attribuiti al SS. Mauro ed Eleuterio in Parenzo, Istria* (26, 27 dicembre 1982), *Atti* 16, 1985–1986, 63–70; D. Nežić, *Istarska crkva jedna*, *Poreč* 1978, 25–30; isti, *Istarski sveci*, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog krščanstva*, *Zagreb* 1979, 264–267; A. Sonje, *I mosaici parietali* (gl. op. 54), zlasti 95 ss.; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 246–263.

¹¹⁴ G. Cuscito, *Testimonianze*, 632 ss.; isti, *Questioni agiografiche*, 195 s.; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 163–167.

¹¹⁵ G. Cuscito, *Questioni agiografiche*, 194 s.; R. Ubaldini, *Note sul sarcofago* (kot v op. 106); R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 75 s.

¹¹⁶ A. Niero, *Santi aquileiesi e veneti in Dalmazia*, *AAAd* 26, 1985, 261–288, zlasti 275 s.; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 264 ss.

¹¹⁷ R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 124–133 in 167–177; I. Perčić, *Legenda o martiriju sv. Pelagija na freskama stanje Sillc, Jadranski zbornik* 12, 1982–1985, 405–432.

¹¹⁸ R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, 177–188.

¹¹⁹ C. Curti, *Il regno millenario in Vittorino di Petovio*, *Augustinianum* 18, 1978, 419–433; R. Bratož, *Viktorin iz Petovione in njegova doba*, *Ziva antika* 34, 1984, 119–125; isti, *Kršćanstvo v Ogleju*, 276–335; M. Dulaey, *Victorin de Poetovio est-il l'auteur de l'opuscule sur l'Antéchrist publié par A. C. Vega?*, *Rivista di storia e letteratura religiosa* 21, 1985, 258–261; Lo M. G. Rapsarda, *I quattro cavalleri* (Apoc. 6, 1–8) nell'interpretazione di alcuni commentatori latini (V–VIII sec.), *Orpheus* 6, 1985, 62–89.

Nasprotno je bilo razvoju v 4. in 5. stoletju posvečenih manj historičnih analiz. Naj-navedemo najbolj pomembne teme: rojstni kraj sv. Hieronima in Hieronimove zveze z domovino,¹²⁰ emonska krščanska skupnost v zadnji četrtini 4. stoletja v okviru zgodovine tega časa,¹²¹ razvoj krščanskih skupnosti v Istri v 4. in 5. stoletju in v prvi polovici 6. stoletja v luči epigrafskih virov (literarni so namreč zelo skromni),¹²² vprašanje vplivanja velikih središč na obravnavano območje (Ogleja, Sirmija), ki se pojavlja ob obravnavi cerkvenopolitičnih odnosov med metropolama,¹²³ vprašanje razvoja cerkvene organizacije v tej dobi v luči epigrafskih in literarnih virov.¹²⁴ Seveda so za poznavanje tega časa pomembne tudi analize virov, ki se nanašajo na sosednja območja, pomembna za razvoj na obravnavanem področju bodisi zaradi svojega vpliva (Ogljé), bodisi zaradi povezav in sorodnega razvoja (Norik v drugi polovici 5. stoletja z viri o sv. Severinu).¹²⁵

Drugo težišče zgodovinskih raziskav pade na drugo polovico 6. stoletja in na začetek 7. stoletja, v dobo tako imenovane istrske shizme (imenovane tudi oglejska-shizma ali shizma Treh poglavij). S tega področja naj omenimo kot posebej opažena naslednja vprašanja: Gradeška sinoda leta 579 (?) in udeležba škofov s shizmatičnega ozemlja (z obravnavanega ozemlja šest škofov), posegi bizantinske oblasti proti shizmatikom in maranska sinoda leta 590, odnos papeža Gregorija Velikega do shizmatičnih škofov.¹²⁶ Za čas prehoda iz 6. v 7. stoletje naj omenimo kot posebej opaženi vprašanji datiranje propada antičnih škofij na današnjem slovenskem ozemlju ob prodiranju Slovanov in Avarov proti severnemu Jadranu¹²⁷ in vprašanje nastanka novih škofij na istrskih tleh, na tedanjem bizantinskem ozemlju, ki se prvič omenjajo med leti 579 (?) in 599 (Peden, Cissa, Novas, insula Capritana).¹²⁸ Končno naj omenimo še dve področji raziskav, ki segata časovno že v 7. stoletje, sta pa ključnega pomena za poznavanje izteka zgodnjega krščanstva. Na ozemlju današnje Slovenije izstopa vprašanje kontinuitete krščanstva med romanskimi staroselci iz 6. stoletja v 7. in 8. stoletje, ko so krščanski staroselci živeli med poganskimi Slovani, vse do

¹²⁰ G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 233 ss.; A. Grilli, *San Gerolamo: un Dalmata e i suoi corrispondenti*, AAAA 26, 1985, 297–314; zlasti 301 ss.; nazadnje M. Sučić, *Hieronim Stridonjanin — građanin Tarsatike, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Rad 426 (Knjiga 24 Razreda za društvene znanosti), Zagreb 1986, 213–278 (avtor je obsežni in pronicljivi študiji postavil izvirno tezo, da je treba Stridon iskati na območju današnje Čičarije, na območju današnjih naselij Zejane, Sapjane, Mune, Brğud).

¹²¹ M. Benedik, *Oglejska sinoda z udeležbo škofa Maksima*, *Bogoslovni vestnik* 41, 1981, 362–371.

¹²² G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 255–288.

¹²³ R. Bratož, *Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo*, ZC 37, 1983, 259–272; Y. M. Duval, *Aquilée et Sirmium durant la crise arlenne (325–400)*, AAAA 26, 1985, 331–379, zlasti 374 ss.

¹²⁴ G. Fedalto, *Ambrogio e la chiesa metropolitana di Aquileia, Paradoxos politia*, *Studi patristici in onore di G. Lazzati*, Milano 1979, 389–405; R. Bratož, *Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZC 40, 1986, 363–395; isti, *Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4.–6. stoletje)*, *Antični temelji naše sodobnosti*, Ljubljana 1987, 13–26; G. Cuscito, *Un nuovo nome nella serie dei vescovi di Parenzo*, AMSI 31 n. s., 1983, 119–127 (o poreškem škofu Julijanu iz zadnje tretjine 4. stoletja). Analizo izteka epigrafskega gradiva je pripravil G. Cuscito, *Gradi e funzioni ecclesiastiche nelle epigrafi dell'alto Adriatico orientale (sec. IV–VI)*, AAAA 6, 1974, 211–253.

¹²⁵ S težnjo, da bi v prikaz razmer v Noriku v drugi polovici 5. stoletja vključil vire z območja jugovzhodnega dela province (območje Celja in Ptuj), je obravnaval obdobje delovanja sv. Severina R. Bratož (Evngij, *Zivljenje sv. Severina*; Uvod, prevod in komentar napisal R. B., Ljubljana 1982); *Severinus von Noricum und seine Zeit*, *Geschichtliche Anmerkungen*, *Denkschriften d. Österr. Akad. d. Wiss.*, *Phil.-hist. Klasse*, Bd. 165, Wien 1983.

¹²⁶ Vprašanj zgodnjega krščanstva v Istri in na današnjem slovenskem ozemlju sta se v okviru obravnave oglejskih tem dotikala zlasti Y. M. Duval, *Aquilée sur la route des invasions (350–452)*, AAAA 9, 1976, 237–298; *Aquilée et la Palestine entre 370 et 420*, AAAA 12, 1977, 263–322; *Niceta d'Aquilée. Histoire, légende et conjectures antennes*, AAAA 17, 1980, 161–206; G. Cuscito, *La diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali*, AAAA 9, 1976, 299–345.

¹²⁷ G. Cuscito, *Il XIV centenario del Duomo di Grado, Aquileia nostra* 50, 1979, 573–584; isti, *La fede caledonese e i concili di Grado e di Marano*, AAAA 17, 1980, 207–230; L. Margetič, *Gregorio I — papa politico*, *Ziva antika* 29, 1979, 269–274; isti, *Histica et Adriatica*, Trieste 1983, 135 ss.; F. K. Lukman, *Gregorij Veliki in njegova doba*, Celje 1980, 211 ss.; H. Berg, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, *Die Bayern und ihre Nachbarn I*, Herausgeg. v. H. Wolfram — A. Schwarz, *Denkschriften d. Österr. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. Band 179*, Wien 1985, 78 ss.; R. Bratož, *Nastanek, razvoj in zaton*, 18 ss.; isti, *Oglejska shizma in vpliv cerkvenozgodovinskih dogodkov na zgodovino alpskih Slovanov do začetka 8. stoletja*, *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* 23, 1987, 105–120. O posameznih vprašanih gl. tudi G. Cuscito, *Venanzio Fortunato e le chiese istriane. Problemi ed ipotesi*, AMSI 26 n. s., 1978, 207–225; D. Nežić, *Sveti Flor, biskup romanskog Optergiuma*, *verojenski istarskih Hrvatov*, *Croatica Christiana Periodica* 16, 1985, 94–106; 18, 1986, 57–65.

¹²⁸ L. Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und dem christlichen Volkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*, Amsterdam 1976, 218 ss.; J. Šašel, *K zgodovini Emona v rimskih napisih in literaturi*, *Zgodovina Ljubljane*, Prispelki za monografijo, Ljubljana 1984, 44; H. Berg, *Bischöfe*, 88 (vsi trije z mnenjem, da je škofija v Emoni obstajala še v času maranske sinode 590).

¹²⁹ G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 326 ss.; L. Margetič, *Histica et Adriatica*, 113 ss. (gl. tudi rec. R. Bratož, ZC 41, 1987, 356–364); R. Bratož, *Nastanek, razvoj in zaton*, 21 ss. O posameznih vprašanih gl. A. Sonje, *L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa, Vindemio*, *Atti II*; 1980–1981, 85–130 in R. Bratož, *Krščanska Emona in njen zaton*, *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, 64–68; M. Sučić, *Cissa Pullaria — Baphium Cissense — episcopus Cessensis*, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, *Razred za društvene znanosti*, *Arheološki radovi i rasprave* 10, Zagreb 1987, 185–219 (avtor je postavil tezo, da se je cisenska škofija nahajala na Brionih).

ponovnega pokristjanjenja teh dežel v karolinški dobi.¹²⁹ Na ozemlju Istre, kjer preloma v razvoju zgodnjekršćanske cerkve ni bilo, pa izstopajo vprašanja razvoja cerkve, ki so izšla iz antične dedišćine: boj proti istrski shizmi do njenega zloma na bizantinskem ozemlju leta 628,¹³⁰ monoteletski spor z udeležbo istrskih škofij v njem med leti 649 in 680,¹³¹ že v prvo polovico 8. stoletja pa pade vprašanje ikonoklazma in udeležba istrskih škofij v ikonoklastičnih sporih.¹³²

* Najnovejši prispevki, ki so (z izjemo drugega) izšli po oddaji poročila v tisk: S. Ciglienečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Ljubljana 1987 (k op. 1); M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986 (k op. 52); B. Marušić, *Ricerche archeologiche nella basilica di S. Quirino presso Dignano*, *Atti 17, 1986—1987*, 39—81 (k op. 93); G. Cuscito, *Alle origini della chiesa di Rovigno fra tradizioni agiografiche e memorie episcopali*, *Atti 17, 1986—1987*, 9—27 (k op. 115 in 128).

Zusammenfassung

DIE ENTWICKLUNG FRÜHCHRISTLICHER FORSCHUNGEN IN SLOWENIEN UND ISTRIEN IN DEN JAHREN 1976—1986

Rajko Bratož

Die Darstellung frühchristlicher Forschungen umfaßt drei Gebiete: archäologische Forschungen in Slowenien, solche im kroatischen Istrien sowie die geschichtliche Forschungstätigkeit auf den beiden erwähnten Gebieten.

Die frühchristlichen archäologischen Forschungen in Slowenien befaßten sich im letzten Jahrzehnt mit Untersuchungen in urbanen Zentren der Antike (die nur in Emona wirklich bedeutende Ergebnisse erbrachten) und in befestigten spätantiken Höhensiedlungen, welche außerordentlich reiche Resultate zeitigten. Die Kenntnis bereits bekannter frühchristlicher Fundorte (z. B. Vranje und Rifnik) wurde vertieft, außerdem wurden neue frühchristliche Kirchen entdeckt, die der Öffentlichkeit in jüngster Zeit in einer Reihe von Abhandlungen vorgelegt wurden (z. B. Ajdna, Kuchar und die Anhöhe Korinjski hrib).

Die frühchristlichen archäologischen Untersuchungen im kroatischen Istrien, das ausnehmend reich an frühchristlichen Funden ist, haben bedeutende Ergebnisse auf drei folgenden Gebieten gebracht: die Erforschung der Euphrasius-Basilika in Poreč, die Entdeckung der Kirche der hl. Agnes in Muntajana und die Untersuchung des spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchenkomplexes in Betika. In zahlreichen Abhandlungen wurden noch viele andere Fragen der frühchristlichen Archäologie Istriens, um gewichtige Erkenntnisse bereichert (Studium einzelner Kirchen, Mosaike, Reliquiarien, Sarkophage, einzelner architektonischen Elemente u. a. m.).

Die geschichtlichen Forschungsarbeiten haben bereits die Mehrheit der Schlüsselfragen aus der frühen Geschichte der Kirche erfaßt, wobei der Schwerpunkt der Untersuchungen auf zwei Gebieten lag: auf der vorkonstantinischen Zeit (Frage der Märtyrer und des kirchlichen Verfassers Viktorin aus Poetovio) und auf der Zeit des istrischen Schismas in der zweiten Hälfte des 6. und zu Beginn des 7. Jahrhunderts (Frage der ersten Erwähnungen einiger istrischer Bischofssitze und deren Lokalisierung, die letzten Erwähnungen von Bistümern auf dem heutigen slowenischen Gebiet und die Datierung ihres Zerfalls). Dem Zeitabschnitt vom beginnenden 4. Jahrhundert bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts wurde in den Abhandlungen weniger Beachtung geschenkt. Von den historischen, diese Zeit betreffenden Fragen soll nur der erneute Versuch erwähnt werden, das Rätsel der Lage von Strido, dem Geburtsort des hl. Hieronymus, zu lösen sowie mehrere Initiativen, die Entwicklung der Kirchenorganisation zu rekonstruieren.

¹²⁹ R. Bratož, *Il Cristianesimo* (kot v op. 22), 46 s.; isti, *Kratek oris*, 220 (s kratko skico vprašanja in navedeno literaturo); S. Vilfan, *La cristianizzazione delle campagne presso gli slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale*, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, Spoleto 1982, 889—923, zlasti 803 ss.

¹³⁰ G. Cuscito, *Cristianesimo antico*, 304 ss.; isti, *Testimonianze epigrafiche sullo scisma tricapitolino*, *Rivista di archeologia cristiana* 53, 1977, 231—256; L. Margetić, *Histrica et Adriatica*, 155 ss.; R. Bratož, *Oglejska shizma in vpliv*, 109 s.

¹³¹ R. Bratož, *Oglejska shizma*, 111 ss.

¹³² R. Bratož, *Oglejska shizma*, 113 ss.

OKRAJSAVE:

- AAAd — Antichità Altoadriatiche, Udine
- AMSI — Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Trieste
- AP — Arheološki pregled, Beograd (Ljubljana) 1980
- Atti — Centro di ricerche storiche — Rovigno, Trieste—Rovigno
- AV — Arheološki vestnik, Ljubljana
- VS — Varstvo spomenikov, Ljubljana
- ZC — Zgodovinski časopis, Ljubljana